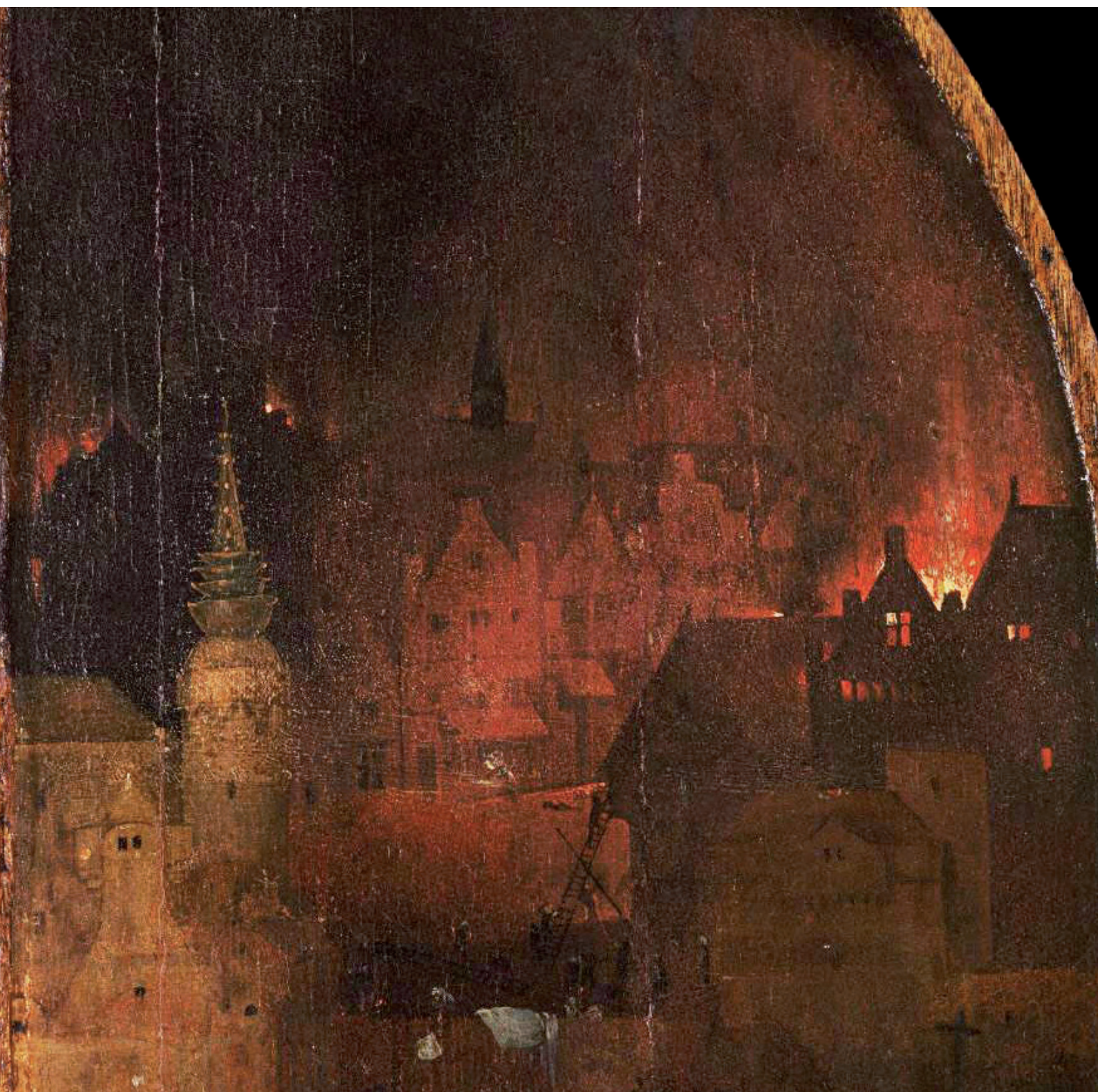

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Jaargang 3
Nummer 2
September 2022

SILVA

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Subsidie voor transitie

De stadsbrand van 1463 en het wederopbouwprogramma

16

Een beetje controle kan geen kwaad: de reuzenklok van Orthen

19

De oudste Bossche stadspoorten en de Brabantse politiek

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: Detail van Jheronimus Bosch' drieluik 'De gekruisigde martelares' met daarop een stadsbrand, 1497 of later.

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Hoe gaat een samenleving om met de beschikbaarheid van energie en de risico's van het gebruik ervan? Een vraagstuk dat ook vandaag de dag nog heel actueel is. In deze nieuwe *Silva* beschrijft Janna Coomans hoe men in het laatmiddeleeuwse 's-Hertogenbosch omging met vuur als de belangrijkste energiebron. Het stadsbestuur wachtte niet lijdzaam af tot de volgende stadsbrand, maar voerde een proactief preventiebeleid. Karel Leenders en Ton Kappelhof stellen zich beiden kritisch op tegenover historiografische bevindingen die in de loop der tijd gemeengoed zijn geworden. Leenders moet concluderen dat A. Sasse van Yssel met betrekking van de klok van de Orthense Sint-Salvatorkerk deze blijkbaar wel had horen luiden, maar niet wist wat de klepel woog. Kappelhof toetst het waarheidsgehalte van het verhaal dat de drie andere Brabantse hoofdsteden Brussel, Leuven en Antwerpen in de dertiende eeuw bijgedragen zouden hebben aan de bouw van drie Bossche stadspoorten. Een mooi verhaal, maar klopt het wel?

De redactie van *Silva* wenst u veel leesplezier!

Subsidie voor transitie

De stadsbrand van 1463 en het wederopbouwprogramma¹

Janna Coomans

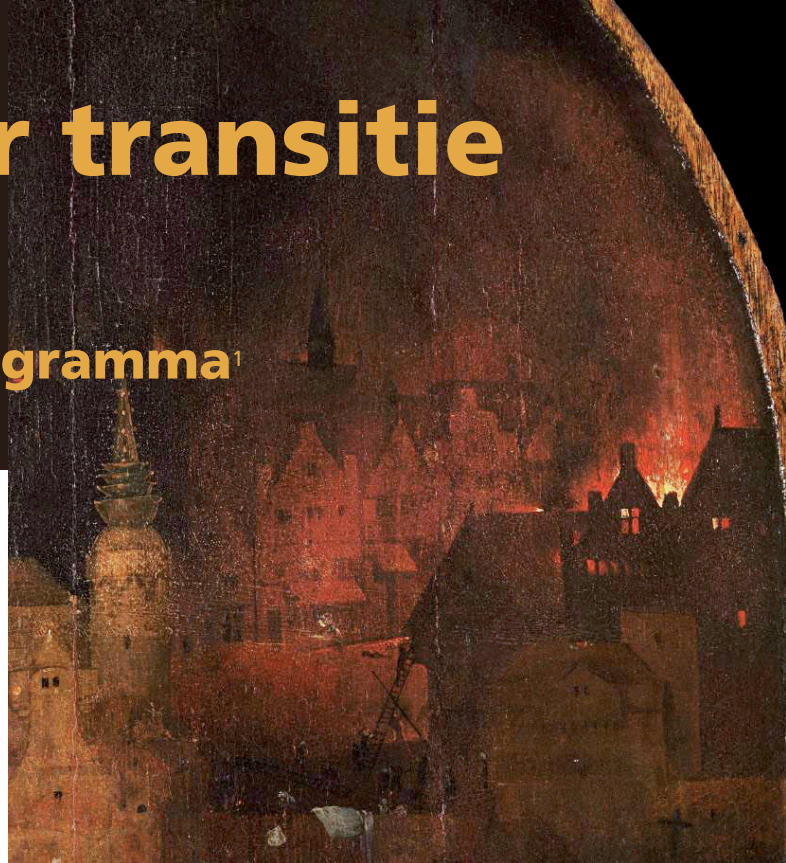
Branden en preventiepolitiek zijn belangrijke maar weinig onderzochte factoren in de ontwikkeling van middeleeuwse Nederlandse steden. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch voerde na de stadsbrand van 1463 een uitgebreid brandbeleid en een omvangrijk subsidieprogramma voor brandveilig bouwen door. Deze activiteiten geven inzicht in de transformatie van de stedelijke ruimte en de veerkrachtige reactie van de stadsoverheid en inwoners op een grote ramp.

'De grootste van alle rampen die deze stad ooit doorstaan heeft, was brand en de schade die ze leed door het wrede vuur, dat alles zo plotseling verteert. Want tot tweemaal toe is de stad bijna helemaal door de verderfelijke vlammen van een brandend huis verwoest. De eerste en grootste brand die ze te verduren kreeg, was de brand die begin mei [...] 1419 in de Hinthamerstraat uitbrak in de Valk, waar bij men zelfs de Sint-Janskerk in vlammen zag opgaan. Deze is later op ongeveer dezelfde plaats veel majestueuzer dan voorheen [...] weer opgebouwd. [...] De tweede brand woedde in het jaar des heren 1463, op de dertiende juni, toen men de wijdingsdag in Heusden vierde. Deze brak uit in de Verwerstraat, in De Ketel, en daarbij ging het raadhuis op de Markt met bijna alle archivalia verloren. Men zegt dat de schatting van de schade die door deze brand veroorzaakt werd, tot ongeveer 500 vaten goud opliep, want er brandden meer dan 4000 huizen af, samen met veel kostbaarheden en niet te schatten hoeveelheden graan, koren en huisraad. Ook veel mensen en lastdieren kwamen om.'²

Kroniek van Molius (zestiende eeuw)

¹ Ik ben de redactieleden van *Silva* zeer dankbaar voor hun aanmerkingen bij eerdere versies van dit artikel en voor het aanleveren van aanvullende gegevens en literatuur.

² Molius 2003, 107-109.

Detail van het linker zijluik van Jheronimus Bosch' drieluik 'De gekruisigde martelares' met daarop een stadsbrand, 1497 of later (collectie Dogepaleis Venetië, publiek domein).

De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Willem Mool of Molius (1500-1565) reflecteerde aldus over de twee grote stadsbranden die 's-Hertogenbosch aan het einde van de middeleeuwen troffen. Volgens hem was dit het ergste dat de stad ooit was overkomen. Dat zijn beschrijving overdreven en inaccuraat was, staat inmiddels buiten kijf.³ Dat neemt echter niet weg dat een dergelijke stadsbrand een belangrijke gebeurtenis was. Toch is er, voor zowel 's-Hertogenbosch als andere steden, lang niet zoveel over geschreven als over oorlogen, religieuze twisten, epidemieën of hongersnoden. De meeste Nederlandse steden maakten echter minstens één keer een grote stadsbrand mee in de premoderne periode, en werden daarnaast met grote regelmaat getroffen door kleinere brandincidenten. Het contrast met de belangstelling voor dat andere element – water – is groot, denk aan de vele studies over waterhuishouding, het poldermodel en overstromingen.⁴ Ook een overzicht van stadsbranden in Nederland ontbreekt tot op heden. Dat is vooral jammer omdat brand en brandpreventie een grote rol speelden in zowel de sociaalpolitieke organisatie van de stad als de ruimtelijke, materiële inrichting. Laatmiddeleeuwse gemeenschappen namen preventieve maatregelen om brandgevaar te beperken. Ze deden investeringen zoals het bouwen in steen van (water)infrastructuren, en vaardigden zelfs bouwsubsidies uit. Daarnaast ontwikkelden stadsbesturen

³ Graus 2017.

⁴ Bavel e.a. 2020; Tielhof en Dam 2006; Soens 2009.

een scala aan regels en organiseerden zij het toezicht op de handhaving van die regels. 's-Hertogenbosch is wat dit onderwerp betreft een bijzonder goed gedocumenteerde stad. Vooral rondom de brand van 1463, de focus van dit artikel, is veel bronmateriaal beschikbaar. Hierbij valt vooral het grootschalige wederopbouwprogramma op, waarin de stad een hoge mate van organisatie en veerkracht tentoonspreidde, maar ook de grote uitdagingen van brand(gevaar) en het bewerkstelligen van verandering komen naar voren.

Maarten Enderman schreef in 2017 een bijdrage over de stadsbrand van 1463 vanuit meer bouwhistorisch perspectief, een vervolg op eerdere studies van onder meer Ad van Drunen.⁵ Dit artikel bouwt voort op deze inzichten en gaat op basis van de archiefbronnen dieper in op de daksubsidies en de sociaaleconomische kant van het wederopbouwprogramma, en plaatst het in een breder kader van brandpreventiepolitiek in de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

Vuurregimes: brand en stedelijke ontwikkeling

Historici en archeologen die stedelijke ontwikkeling bestuderen, zijn het erover eens dat brandveiligheid een belangrijk onderdeel was van middeleeuws stedelijk bestuur. Het was vooral prominent in gebieden waar hout en riet veel werden gebruikt voor de bouw, wat het geval was in het relatief verstedelijkte Brabant, en de Lage Landen in het algemeen. Hoewel meer onderzoek dat zou moeten bevestigen, lijken de Nederlanden uitzonderlijk vroeg met dit soort maatregelen, zeker in vergelijking met Duitsland en Engeland. De vroegste sporen van Nederlandse brandpreventiemaatregelen dateren uit de dertiende eeuw. Ze vormen wellicht de eerste stappen van gemeentelijke bemoeienis met privé-eigendommen, en met het dagelijkse gedrag van inwoners.⁶ Middeleeuwse stedelingen worden vaak afgeschilderd als apathisch en hulpeloos ten opzichte van allerlei rampen. De dreiging van vuur, pest en hongersnood waren in die zin hetzelfde. De meeste mensen geloofden waarschijnlijk wel dat tegenspoed uiteindelijk een straf van God was en dat deugdelijk leven hielp bij het afwenden van tegenslagen. Maar dat betekende niet dat het onmogelijk of onwenselijk was je tegen zulke gevaren te wapenen en preventief op te treden. Stedelingen dachten duidelijk na over praktische oorzaken van brand en namen vervolgens allerlei voorzorgsmaatregelen. Voor 's-Hertogenbosch gold bijvoorbeeld dat de wijk- of blokmeesters van oudsher 'vuurmeesters' heetten en belast waren met het onderhoud van de blusmiddelen en de watertrappen naar de Dieze. Zij inden geld van buurtbewoners om dit te bekostigen.⁷ Een andere maatregel was het instellen van een nachtwacht en een

Via de watertrap aan het einde van de Korte Waterstaat kon bij brand de Binnendieze makkelijk bereikt worden (foto Ronald van Genabeek).

alarmsysteem met klokken en trompetters (pipers) ten behoeve van brandveiligheid.⁸ Het was voor middeleeuwse stedelingen maar al te duidelijk dat branden veroorzaakt werden door mensen. Soms waren dat onvoorzichtige mensen en soms, in oorlogssituaties, mensen met slechte bedoelingen die opzettelijk brand stichtten. Het was ook duidelijk dat ongecontroleerde vlammen zich voedden met allerlei brandbare materialen in de stad: stro van daken, houten huizen en voedsel, zoals bergen graan opgeslagen in schuren. Vuur bewoog zich sneller door nauwe straten en sprong van huis naar huis in kleine steegjes waar de overhellende bovenverdiepingen van huizen elkaar bijna raakten.

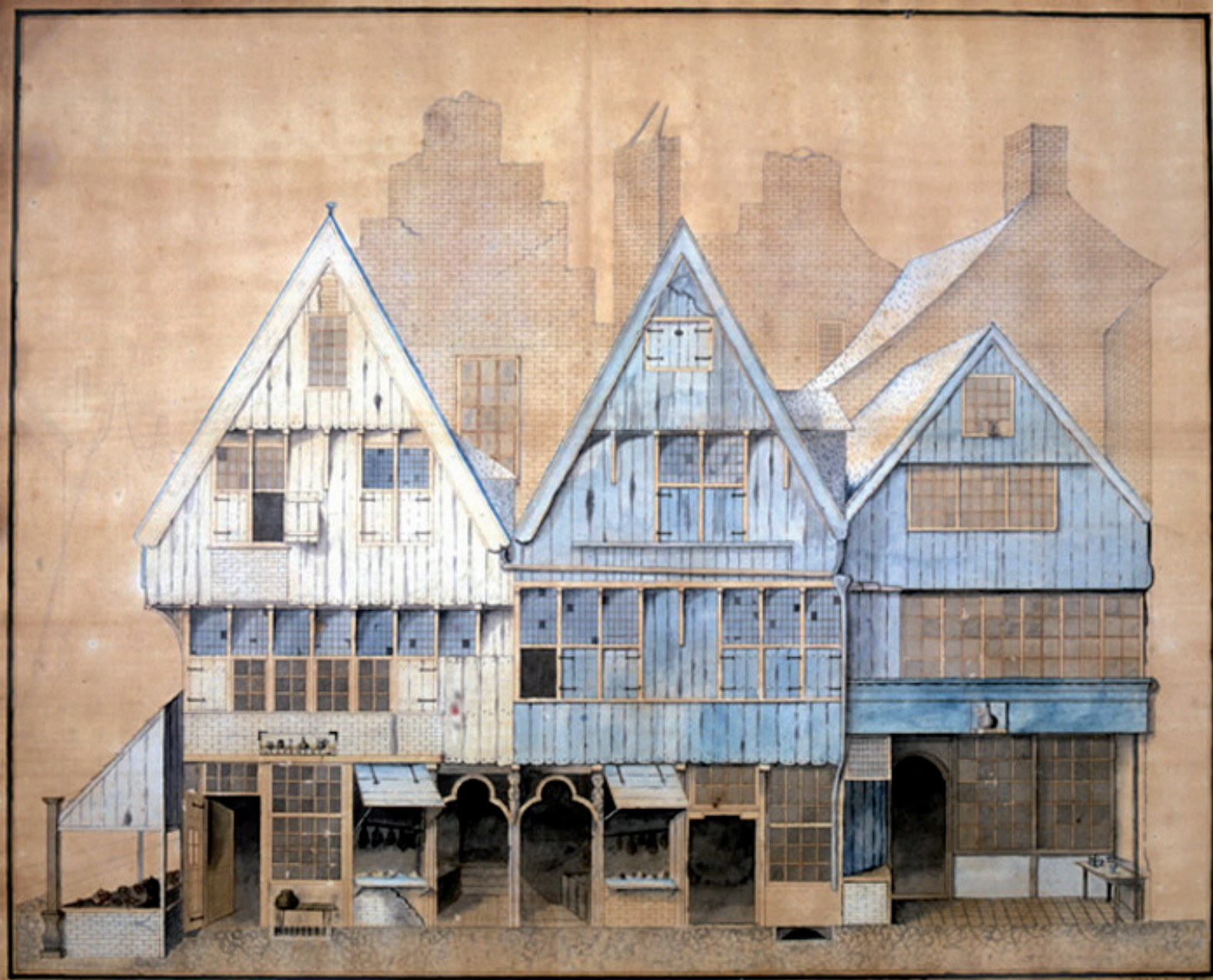
⁵ Enderman 2017, 23-25.

⁶ Zwierlein 2021, 62-63, 189-192; Deneweth 2017, 120.

⁷ Jacobs 1986, 104, 159.

⁸ Jacobs 1986, 161.

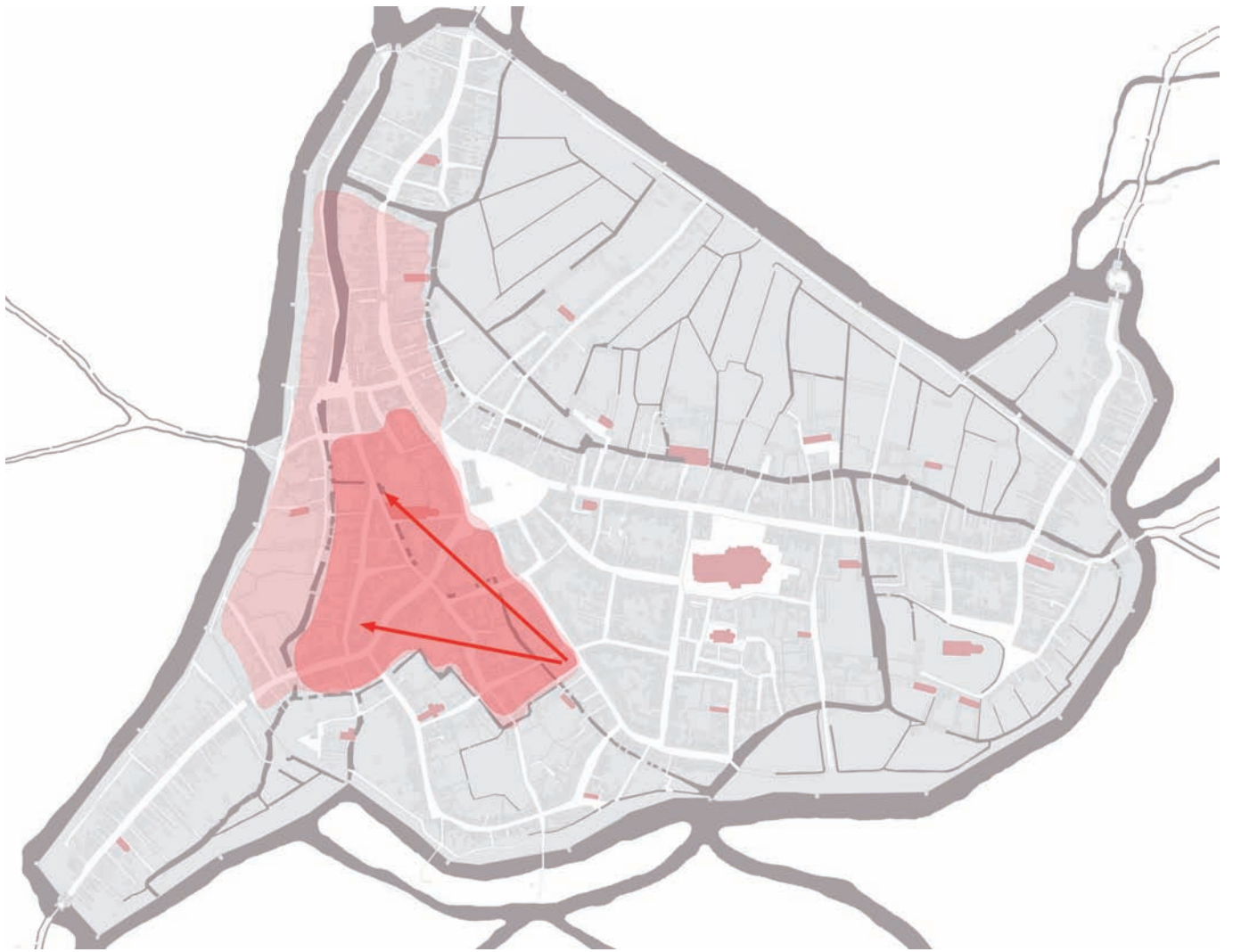
Vonken uit smederijen, bakersovens of van de vuren van brouwers en ververs waren een permanent risico. Tegelijkertijd waren dit ook bronnen van energie die elke nederzetting nodig had. Een premoderne stad zonder open vuur was volkomen ondenkbaar. De energietransitie in de negentiende eeuw naar fossiele brandstoffen en elektriciteit heeft de samenleving in dat opzicht fundamenteel veranderd. En hoewel wetenschappers voornamelijk geïnteresseerd zijn in de verbanden tussen fossiele energie, vervuiling en industrialisatie, kunnen we ook kijken naar hoe technologische veranderingen in hoe we warmtebronnen en energie uit de omgeving halen het stedelijk landschap én de sociale organisatie van de stad hebben veranderd. Dit is relevant omdat we op dit moment voor een nieuwe transitie staan in het gebruik van energie. Ook nu spelen er grote vragen over hoe zo'n verandering kan worden bewerkstelligd. Wie gaat het betalen? Welke rol speelt beleid en wat is de invloed van economische en sociale factoren? En wat is het effect van rampen en conflicten?

Drie houten gevels van huizen op de hoek van de Pensmarkt en de Markt, Tekening van J.B.J. van Someren, 1815 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0000457).

Historici spreken van 'vuurregimes': de sociale, politieke, economische en culturele functie van vuur binnen een specifieke periode en regio.⁹ Vóór de late negentiende eeuw had vuur een centrale plaats in zowel het dagelijks leven als in allerlei culturele uitingen – denk aan de vlammen van de hel of de verbranding van ketters. Hoe snel vuurregimes veranderen staat niet vast, dat ligt aan hoe onderzoekers het begrip verder invullen. Een oorlog, politiekconflict, of een technologische uitvinding kan bijvoorbeeld een nieuw vuurregime inleiden.

Tijdens sommige periodes werden assertieve stappen genomen om het vuurregime te veranderen. Dit gebeurde, zo betoog ik in mijn bredere onderzoek naar dit onderwerp, onder andere in de Nederlanden tijdens de late

⁹ Frierson 2012, 7-10; Alexander 2016, 10-16.

Kaart van 's-Hertogenbosch met de vermoedelijke omvang van de stadbrand van 1463 (tekening Ronald Glaudemans).

middeleeuwen.¹⁰ Voor historici en archeologen die zich met bouwgeschiedenis en architectuur bezighouden is dit geen verrassing. Onder hen staat deze ontwikkeling bekend als het 'versteningsproces': Nederlandse steden gingen tussen de veertiende en zestiende eeuw op grote schaal in (bak)steen bouwen en vervangen rieten daken door tegels, latten of dakpannen.¹¹ Tegelijkertijd is er nog veel discussie en onduidelijkheid over het versteningsproces: er lijkt een verschil te zijn (per regio of zelfs per stad) in wanneer de verstening begon en vooral: wanneer het proces min of meer voltooid was. Een andere, belangrijke maar nog grotendeels onbeantwoorde vraag is: wie of wat waren de drijvende krachten achter deze grote verandering?

De brand van 1463

Laten we ons richten op de Bossche stadsbrand van 1463 om deze thema's verder uit te diepen. De brand woedde, zoals ook de passage van Molius beschrijft, in een groot deel van de stad. De Verwersstraat, Fonteinstraat, Kolperstraat, Ridderstraat, de Markt, de Pensmarkt en het minderbroederklooster: allemaal gingen ze in vlammen op.¹²

De consensus onder bouwhistorici is dat er tussen de 350-400 huizen verloren gingen in de brand. Het stadhuis en de Sint-Janskerk bleven echter gespaard, in tegenstelling tot wat sommige chroniqueurs beweerden.¹³ De maatregelen die het stadsbestuur nam na de brand laten goed zien wat er nu precies zo rampzalig was aan de stadsbrand. Het verlies aan gebouwen, goederen en een aantal dodelijke slachtoffers bracht niet alleen het welvaren en de toekomst van de stad in het geding, maar ook de rechtsorde in gevaar. Dit had vooral te maken met het systeem van (micro)leningen waarop de stadseconomie gebouwd was: lijf- en erfrenten, pachten en cijnzen. Dit waren, kort gezegd, de middeleeuwse versies van een hypotheek of banklening. Veel mensen die een huis hadden, of enige ander vorm van bezit dat ze niet in één keer konden betalen, hadden dit bekostigd door als het ware een klein gedeelte ervan te verkopen in de vorm van een pacht of rente. Hij of zij betaalde dan aan de koper (dat kon een particulier zijn, maar ook een instelling) elk jaar/termijn een klein stukje van de rente af. Sommige van

¹⁰ Dit onderzoek is onderdeel van het NWO VENI-project *Inflammable cities: how fire risks transformed the Low Countries, 1250-1600*.

¹¹ Tussenbroek 2019.

¹² Enderman 2017, 23-25.

¹³ Van Drunen 2018; Van Drunen 2001; Graus 2017; Molhuysen 1988.

Gekleurde potloodtekening van een houten gevel aan de haven te 's-Hertogenbosch, naar een tekening van Alexander Oltmans uit augustus 1838 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0089070, aanwinst 2022).

deze leningen waren levenslang en verbonden aan een persoon (lijfrenten), sommige pachten en zogenoemde erfrenten waren in principe voor eeuwig. Andere leningen, bijvoorbeeld op handelswaar, waren van kortere duur. Vanwege de religieus-moreel problematische aard van rentenieren (woeker) zat dit anders en complexer in elkaar dan een moderne lening tegen rente; de praktijk was echter vergelijkbaar.

Door de grootschalige brand van 1463 ontstonden er twee grote problemen. Ten eerste waren veel fysieke brieven die bewezen dat een persoon bijvoorbeeld een rente bezat, verloren gegaan. Daarmee stond de aanspraak op losse schroeven: hoe kon je zonder papier bewijzen waar je recht op had? Ten tweede was de waarde van het object waarop de lening was gebaseerd vernietigd: het verbrande huis was niets meer waard; alles wat erin lag was tot as verworden; de erfenis in rook opgegaan. De enige manier om de waarde weer toe te laten nemen was het gebouw te repareren of opnieuw op te bouwen. Maar aangezien de eigenaren al hun bezittingen waren verloren en bovendien diep in de schulden zaten door al die renten en pachten die zij nooit meer terug konden betalen, was dat onmogelijk. Als dit op kleine schaal gebeurde, met een handvol verbrande

huizen, sprongen liefdadigheidsinstanties bij. Het verlies van eigendom door brand was bijvoorbeeld voor families een legitieme reden om bedelend rond te trekken. Op grotere schaal gebeurde het ook dat nabijgelegen steden collectes hielden voor door brand getroffen nederzettingen.¹⁴ Maar in 1463 waren er zulke grote verliezen dat de Bossche economie zwaar getroffen werd. De stad benadrukte de rampzaligheid en de onoverkomelijke aard van de gebeurtenis in haar ordonnanties na de brand:

*'De meeste en beste helft vander huysen, gueden, haven ende comanschappe dair inne wesende is verbrant, vernielt ende te nyet gedaen, dair mit tcorpus vander stad ende die poirteren ende ingesetenen der selve stad tot alsulken commer laste ende onverwintliken schade gecomen zijn dat zij tot gheen en dagen mit hoere chynze renthen [...] die zij nu heeft ende soude kunnen vervallen noch oic weder in tymmeringen ende refectie comen, ten zij dat bij goede ordinancien ende vuechlike manieren dair op hoe eer hoe bat worden versien.'*¹⁵

'Het grootste en beste deel van de huizen, goederen, en koopwaar is verbrand, vernield en vernietigd, waardoor het stedelijk lichaam en haar burgers en inwoners zulke last en onoverkomelijke schade hebben geleden dat zij nooit meer de accijnzen en renten [...] die ze momenteel hebben zouden kunnen aflossen, noch hun huizen kunnen herbouwen en repareren, tenzij men hen daarbij zo snel mogelijk met goed beleid bijstaat.'

Er moest dus onmiddellijk actie worden ondernomen vanuit de stadsoverheid. Het is relevant om de maatregelen hier in detail te bespreken, omdat ze zo goed laten zien hoe buitengewoon ernstig de situatie was, maar ook hoe voortvarend het stadsbestuur probeerde het welzijn van de inwoners te beschermen met vergaande maatregelen. Daarmee wordt overigens ook bevestigd dat het stadsbestuur veel macht en invloed had in de stad – misschien was een dergelijke ramp ook een moment waarop het bestuur zijn autoriteit verder uitbreidde. Daar was momentum voor: het stadscentrum (de 'beste huizen') was immers zwaar getroffen. Dat betekende echter niet dat 'de meeste huizen' verbrand waren, wat ooit wel een gangbare gedachte was.¹⁶ Hoewel de motieven heel moeilijk te achterhalen zijn, is het belangrijk er rekening mee te houden dat politieke belangen en ambities van de stadsbestuurders ook een rol speelden in het opzetten van het brandbeleid.

¹⁴ Voss en Leeuwen 2012, 190.

¹⁵ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 42, Het Swart Privilegie-boek, fol. 8r.
¹⁶ Zie bijvoorbeeld het citaat van Molius aan het begin van dit artikel.

Samengevat had het herstelprogramma drie pijlers: het veiligstellen van het kredietnetwerk, tijdelijke kwijtschelding van terugbetalingen van leningen, en een subsidiesysteem voor brandveilig bouwen gefinancierd door belastingen op wijn en bier. Alle drie de pijlers zal ik kort bespreken.

Wat betreft de eerste pijler: net als in 1419 stelde de stad, met officiële goedkeuring van de hertog, een procedure in waarbij mensen naar de rechtbank konden komen om te verklaren welke renten en cijzen zij in bezit hadden.¹⁷ Als een poorter of inwoner van 's-Hertogenbosch een brief had verloren, 'hetzij leenbrief, erfbrief, lijftochtbrief, schouwbrief of anders', of documentatie van schulden had, kon hij of zij bij de schout en schepenen onder het toezien van minstens vier schepenen onder ede verklaren wat zij/hij verloren had, maar ook waar en wanneer de brief gemaakt was.¹⁸ De magistraten boden eveneens aan op aanvraag te zoeken in de registers van notariële akten die de stadsoverheid bewaarde.¹⁹ Deze nieuwe brieven werden vervolgens opgesteld, en de inhoud afgekondigd in de parochiekerken. Zo kon iedereen in de stad gemakkelijk op de hoogte worden gebracht – of ze nu konden lezen of niet. Wie bezwaar wilde maken had veertig dagen de tijd om zich bij de stedelijke rechtbank te melden.²⁰

Het tweede speerpunt van de maatregelen betrof kwijtschelding van terugbetaling van leningen en renten voor drie jaar. Een van de grote problemen, zo bevestigde het stadsbestuur in een ordonnantie naar aanleiding van de brand, is dat veel verbrande huizen en erven pacht of renten op zich hadden. Deze renten konden de huiseigenaren niet meer betalen, en 'daar voer ledich ende in wanwerck laten liggen, ongetimmerd, ter groter oneeren vanden stad'. De notie van eer is belangrijk hier: het ging dus om de eer en het welzijn van de gemeenschap, zo luidde de boodschap. Daarom vaardigde de stad een korting op nieuwe renten uit, die het mogelijk moesten maken voor huiseigenaren om te herbouwen.²¹ Daarnaast werden de schulden verlicht: alle personen die renten of pachten op verbrande huizen bezaten, moesten ze voor de eerste drie jaar volledig kwijtschelden. Wanneer deze mensen dat geld echt niet konden missen of

Gesmolten bouwpuin met verkleurde en vervormde stukken daklei van het bij de stadsbrand van 1463 verwoeste minderbroedersklooster (Erfgoed 's-Hertogenbosch, DBMK 1248.1).

daar anderszins niet toe in staat waren, dan mochten ze voor zes jaar slechts de helft van de pacht vragen.²² De heffers van lijfrentes die in verbrande huizen woonden, moesten binnen een jaar hun huis 'hertimmeren', als dat binnen hun vermogen lag. Dat moesten ze dan betalen, aldus het stadsbestuur, uit de inkomsten van goederen die niet beschadigd waren. Hier zie je ook hoe risicospreiding werkte: renten, cijzen en investeringen in allerlei verschillende soorten vastgoed en goederen hielpen huishoudens om bestaanszekerheid op te bouwen in geval van tegenslag, zoals een brand.

Een lange reeks aan specificaties volgde: wat te doen met gedeelde muren als de ene buur wel wilde herbouwen en de ander niet; of met de aanspraken dan wel het verbrande bezit van minderjarigen en 'onnozelen' (mensen met een verstandelijke beperking); hoe het zat met bezit van overleden eigenaren; of de claims van erfgenamen. Als een huis vanwege de constructie van een hard dak vanaf de grond toe moest worden herbouwd omdat de huidige muren niet sterk genoeg waren, dan golden dezelfde regelingen als voor een verbrand huis.²³

Daksubsidies

Dat laatste is een opstapje naar de kern van het beleid: de verbinding tussen wederopbouw en innovatie. Alle nieuwe huizen binnen de poorten van de stad 'groot of klein', moesten een zogenaamd 'hard dak' hebben, zo stelde het

17 Een kopie van deze regeling voor 1419 staat in Os 1997, 132.

18 OSA 42, fols. 14r-v.

19 OSA 42, fol. 15r. Het is onduidelijk waar de ordonnantie precies naar verwijst, mogelijk het Bosch Protocol.

20 OSA 42, 15v-16r.

21 OSA 42, 8r-v.

22 Os 1997, 185-188.

23 OSA 42, fol. 10v.

bestuur: niet van stro maar 'leien, tegels [dakpannen] of anderszins'. Daarnaast moesten alle strodaken binnen tien jaar worden verwijderd en vervangen door een hard dak.²⁴ Daarvoor waren twee belangrijke redenen: ten eerste het voorkomen van een toekomstige ramp – in de woorden van de magistraten: om 'te versien ende verhueden in comenden tijt gelyke scaide niet mer en gebueren'.²⁵ Ten tweede vaardigde de stad subsidie uit als stimulans zodat inwoners meer geneigd waren om hun verbrande huizen te herbouwen. Per dak konden eigenaren aanspraak maken op een vergoeding: voor elke vierkante roede²⁶ leidak 40 stuivers, en voor elke vierkante roede daktegels 24 stuivers.²⁷ Dit waren overigens geen volkomen nieuwe maatregelen: in veel andere steden, onder andere in veertiende-eeuws Deventer, bestonden daksubsidie-regelingen (zie hierna). Ook in 's-Hertogenbosch is er in de stadsrekening van 1399 al een vermelding van een vergelijkbare subsidie te vinden.²⁸ Ook waren er al veel langer, vanaf de dertiende eeuw, in de stad huizen van bakstenen en met 'harde' daken.²⁹ In de Bossche administratie wordt overigens nergens verwezen naar wat men in andere steden ondernam, maar het lijkt aannemelijk dat ze op de hoogte waren van het bestaan ervan. Het is lastig om in te schatten hoe kostendekkend deze subsidies waren; in andere steden varieerde het aandeel van vijftien procent tot ongeveer een derde van de kosten.³⁰

De stadsoverheid wilde met deze regels een grote vaart zetten achter de wederopbouw. Tegelijkertijd was het meteen duidelijk dat het subsidieprogramma heel duur ging worden. Daarom besloten de magistraten dat een 'oude accijns op wijn en bier' voor een periode van tien jaar opnieuw werd ingevoerd. Deze belasting zat op praktisch elke vorm van productie, handel en consumptie van drank: bier, mede, wijn en specerijdrank, geïmporteerde dranken, op thuis gebrouwen bier, en op al het bier dat in de stad 'getapt' werd. Daarnaast kwam er een nieuwe verplichting voor alle inwoners om het zogenaamde 'weggelt' te betalen. Dit was een middeleeuwse vorm van wegenbelasting, die normaal gezien alleen op gebruikers van buiten de stad werd geheven bij de poort. Het bestuur deed een beroep op het saamhorigheidsgevoel: hoewel inwoners eigenlijk als privilege vrijgesteld waren van deze belasting, 'zijn ze nu bereid om de last te dragen en de stad door deze moeilijke tijd heen te slepen'.³¹ Alleen de vuilniswagens en molenkarren waren uitgezonderd van de heffing.

24 OSA 42 fol. 9r.

25 OSA 42, fol. 12v.

26 De roede was een oppervlaktemaat die per regio en per stad verschilde (zie verder noot 40).

27 Enderman, 23.

28 Jacobs 1986, 169; Coomans 2022.

29 Van Drunen en Glaudemans 1997; Van Drunen 2018; Enderman 2020.

30 Coomans 2022,

31 OSA 42, fol. 11v-12v.

Bovendien stak het stadsbestuur ook de hand in eigen boezem. De dagvaarten (regionale bestuurlijke bijeenkomsten) en de kleding die de schepenen, burgemeesters, secretarissen, knapen en boden kregen, joegen de stad op kosten. Daarom werd besloten om gedurende tien jaar niet meer, zoals gewoonlijk, massaal af te reizen naar de dagvaarten, maar met een kleine afvaardiging. Daarnaast verviel tijdelijk het recht op kleding en drinkgeld voor alle ambtenaren. Uitbundige en geldverkwistende bijeenkomsten waren dus *not done*. In dezelfde geest vaardigde de stad ten slotte een beperking uit op het vieren van geboortes: dat mocht alleen met een bescheiden maaltijd met de ouders en grootouders – zelf ooms en tantes waren niet welkom.³² Kennelijk werden geboortes vaak vrij uitbundig en publiekelijk gevierd. Ook in andere steden zijn overigens beperkingen op geboortevieringen terug te vinden.³³

Leidakmeesters

Om dit allemaal te bewerkstelligen werden drie 'goede mannen' aangesteld als zogenaamde leidakmeesters. Zij inden de bier-, wijn- en wegaccijnzen en beheerden de kas voor de daksubsidies. Deze Barthout Goyaertssoen, Goessen van Beke en Goyaert Cleynaels moesten daar per kwartaal verantwoording over afleggen door rekeningen bij te houden. Zes van deze rekeningen zijn in het stadsarchief bewaard gebleven.³⁴ De leidakmeesters noteerden aan het begin van elke rekening dat zij werkten in opdracht van de 'gemeyne [gemeenschappelijke] stat'.³⁵ Deze interessante term laat zien hoe sociale saamhorigheid en een ideologie van het stedelijk algemeen belang een rechtvaardiging vormde voor het subsidieprogramma. Het benadrukken van stedelijke collectiviteit droeg bij aan het succes van de regeling, en werd wellicht ook verder gestimuleerd door een dergelijk financieel instrument. De leidakmeesters inden bij brouwerijen, taveernes, op de markt, en bij alle huisbrouwers. Ze verzamelden ook het 'weg- en dijkgeld'. In de rubriek 'uitgaven' noteerden ze alle namen van de ontvangers van daksubsidies, en hoeveel ze precies hadden gekregen ten behoeve van hun dak. Leien daken (van leisteen) waren overigens veel populairder dan 'ticheldaken' (gebakken keramische daktegels): maar 92 ticheldaken werden gesubsidieerd, ten opzichte van 757 leidaken. Deze laatsten waren duurder en dus om die reden meer gesubsidieerd. Een leien dak genoot ook een groot prestige.³⁶ De gedetailleerde administratie van de leidakmeesters geeft uniek inzicht in het subsidieprogramma. Tabel 1 zet belangrijkste resultaten op een rij.

32 OSA 42, fol. 11v-12v.

33 Zie bijvoorbeeld een keur in Leiden uit 1406 Hamaker 1873, 45.

34 OSA, 2961-2965, Rekeningen van leidakmeesters, 1463-1470.

35 OSA, 2963.

36 Orsel, 2020, 139-153. In Leiden, dat zelf daktegels produceerde, waren deze in de meerderheid.

na volgende
te meten
na volgend

andere bystand

andere bystand

andere bystand

andere bystand

andere bystand

Wtgeuen tegen thomf Onsfamel van leyden te ten ouerdrage
der gemeynze stat/ ende tyt van so jaer lant & duerende dan
dit dit sijn sal aff so van medel bierdel jans van elker vreden
ij bypische vult sijn mannelij gize nu de laet

Juden byten in kuyten so van byse roye	—	xxij unde so so stand
Antwer zeaben van so roye	—	xxij unde so so stand
van roye pons so van by roye	—	xxij unde so
xxvij dand van roye roye	—	xxvij unde so so stand
zenden bybyer van by roye	—	xxij unde so so stand
der soffe bealen bybyer by van bystand	—	xxij unde so
van so roye	—	xxvij unde so
ghyben den bontkerker van by roye	—	xxij unde so so stand
van de blanghe de soffe by so roye	—	xxij unde so
van de vtenso so van so roye	—	xxvij unde so so stand
van de van mannes van by roye	—	xxij unde so so stand
jacap gebyen bystand van by roye	—	xxij unde so so stand
van de van kessel van so roye	—	xxij unde so so stand
van de van dandelen van by roye	—	xxij unde so
lybet dandelen by van by by	—	xxij unde so so stand
by roye	—	xxij unde so so stand
van de van by roye	—	xxij unde so so stand
van de van by roye	—	xxij unde so so stand

Pagina uit de rekening van de brandsubsidies van 1463-1470 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 2961-2965, foto auteur).

Een aantal zaken valt direct op. De leidakmeesters ontvingen eigenlijk altijd meer dan dat ze uitgaven (zie ook figuur 1). De drie mannen hielden dan zelf de resterende fondsen in bezit en hevelde ze over naar het volgende kwartaal of halfjaar. Dat overschot betekende dat zij permanent grote sommen geld tot hun beschikking hadden. Misschien dat daarom verschillende juridische kosten, zoals een bezoek aan de Hoge Raad in Leuven, ook vanuit de leidekkersfondsen werden betaald.³⁷

Als we kijken naar het aantal verstrekte subsidies (tabel 1, figuur 2), dan blijft dit relatief gelijk, met een dip in januari 1464. De koude winter was misschien minder geschikt om te bouwen. Ook het gemiddelde bedrag dat werd uitgekeerd per aanvrager bleef vergelijkbaar, namelijk 10,9 oude schilden. Voor één oude schild werd 30 stuivers gerekend.³⁸ Dat betekende dus dat gemiddeld per leidak voor 8,2 vierkante roede werd uitbetaald, en per tegeldak 13,6 vierkante roede.³⁹ Als we voor een vierkante roede 15 m² rekenen⁴⁰, dan had een gemiddeld gesubsidieerd leidak een oppervlakte van ongeveer 123 m², en een gemiddeld tegeldak 204 m². Dat zijn grote daken, maar lijkt toch aannemelijk. Een gemiddeld Bosch woonhuis is tussen de 18 en 20 diep en tussen de 5 en 6 meter breed. Versimpeld tot 20 bij 5 meter, levert een dakhelling van 60 graden een dakoppervlak van 200 m² op.⁴¹

37 OSA 2963, 2964.

38 De verhoudingen van de munten staan aan het begin van elke leidekkersrekening. Zie bijvoorbeeld in 1464: een oude schild: 30 stuivers, een kroon: 24 stuivers, de Rijnsgulden: 20 stuivers, en per stuiver rekende men 13,5 plak.

39 Namelijk 10,9 * 30 = 327 stuivers; 40 stuivers subsidies per vierkante roede leidak, en 24 stuivers per vierkante roede tegeldak.

40 De meeste roeden (oppervlaktemaat) in de laatmiddeleeuwse Nederlanden waren rond de 15 m². De Bossche roede was echter meer dan het dubbele: 33,1 m². Ik betwijfel echter of het hier om de Bossche roede gaat: dat levert namelijk een gemiddelde daksubsidie van 271 m² per leidak en 450 m² per tegeldak op.

41 Veel dank aan Ronald Glaudemans voor het verstrekken van deze gegevens.

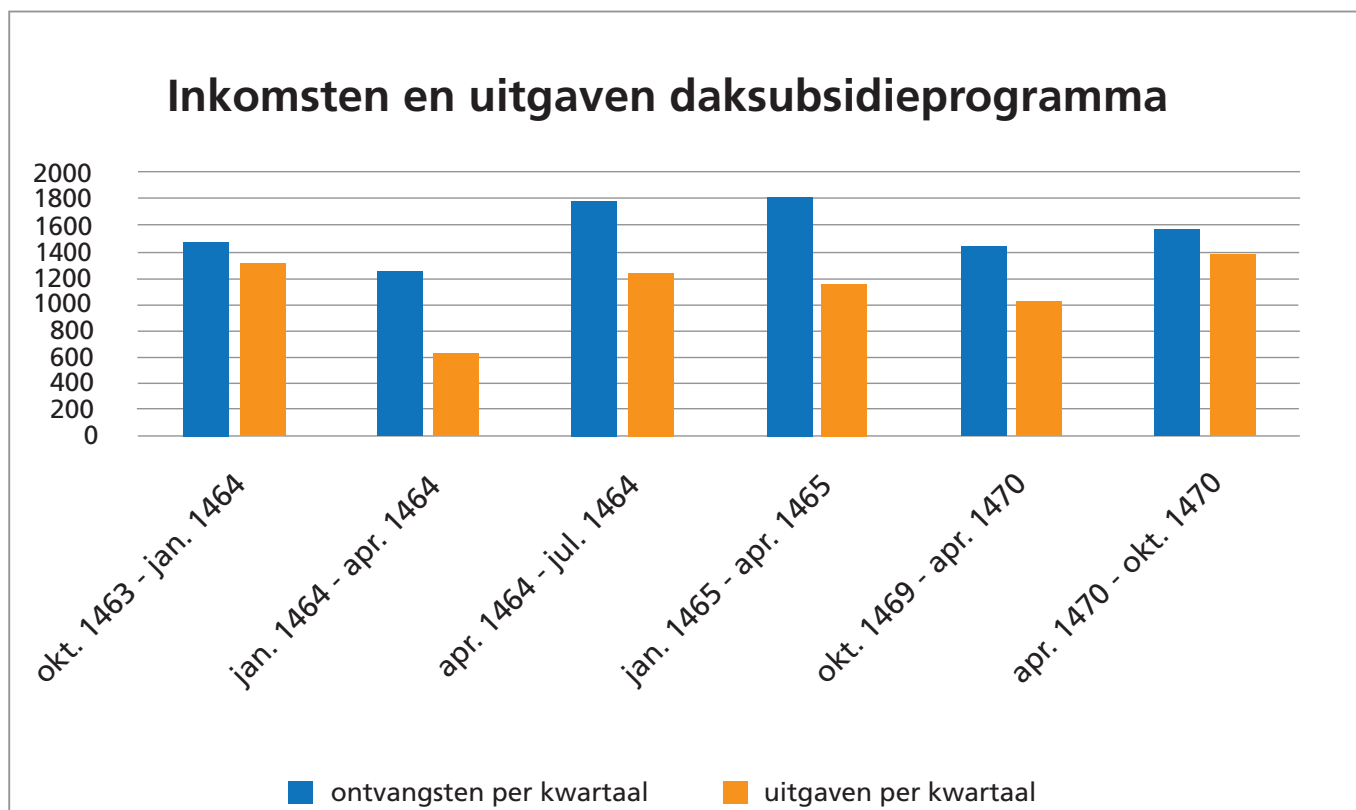
Deze cijfers zijn belangrijk omdat ze het mogelijk maken om op basis van deze zes overgeleverde rekeningen een schatting te maken van het hele subsidieprogramma, verspreid over tien jaar. Dat het om slechts tien jaar ging, staat zowel in de ordonnanties als in elke rekening meerdere keren genoemd. Gemiddeld verstrekte de stad 206 subsidies per halfjaar, dus voor tien jaar komt dat op een geschat totaal van 4120 daken verhard door subsidies – dit aantal is vergelijkbaar met wat Ad van Drunen in een eerdere studie noemde.⁴² Met een gemiddelde van 10,9 oude schilden per subsidie, komt dat uit op een totaalbedrag van 44.908 oude schilden.

Hoeveel huizen stonden er ongeveer in 's-Hertogenbosch in deze periode? De stad groeide in de laatste decennia van de vijftiende eeuw: in 1473 waren er rond de 11.800 inwoners, en in 1496 al ongeveer 17.500. Er stonden binnen de stadsmuren tussen de 2000 en 3000 huizen. Hoeveel mensen er in een huis woonden, en hoeveel daken (met bijgebouwen en voor- en achterhuizen erbij) is ook niet helemaal zeker te zeggen. Laten we uitgaan van een bescheiden gemiddelde van vier personen per huishouden, en er rekening mee houden dat wellicht meerdere gezinnen onder één dak woonden, op meerdere verdiepingen of in kamers. De schatting suggereert dat het overgrote deel van de huizen in de stad hun dak met subsidie konden (her)bouwen. Er waren in 1463 ongeveer 400 huizen door de brand verwoest of beschadigd. Dat betekent dus dat de aanleiding weliswaar een grote stadsbrand was, maar dat het subsidieprogramma een veel groter aantal huizen heeft getransformeerd dan die werkelijk verbrand waren, en dus grotendeels preventief was.

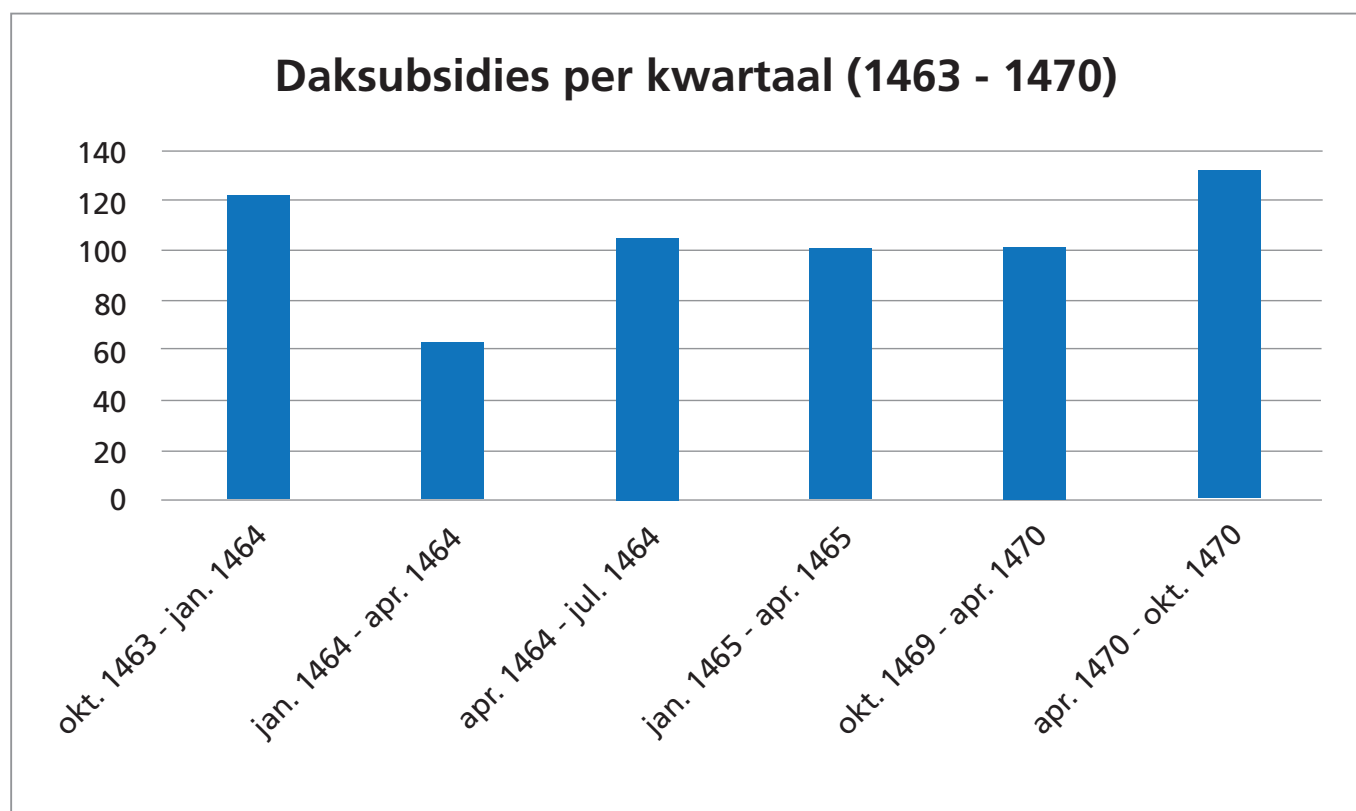
42 Van Drunen 2018.

Jaar	Ontvangsten (in oude schilden)	Uitgaven voor subsidies (in oude schilden)	Totaal verstrekte subsidies (personen)	Gemiddelde uitgave per subsidie (in oude schilden)
okt. 1463 – jan. 1464	1462	1318	122	10,80
jan. 1464 – apr. 1464	1249	626	63	9,94
apr. 1464 – jul. 1464	1769	1233	104	11,86
jan. 1465 – apr. 1465	1800	1158	99	11,70
okt. 1469 – apr. 1470 (6 mnd.)	2883	2055	197	10,43
apr. 1470 – okt. 1470 (6 mnd.)	3139	2769	264	10,49
Totaal	12302	9159	849	

Tabel 1. Het gemeentelijke daksubsidieprogramma (bron: OSA, 2961-2965 Rekeningen van leidakmeesters, 1463-1470).

Figuur 1. Inkomsten en uitgaven daksubsidieprogramma (bron: OSA, 2961-2965 Rekeningen van leidakmeesters, 1463-1470).

Figuur 2. Daksubsidies per kwartaal (bron: OSA, 2961-2965 Rekeningen van leidakmeesters, 1463-1470).

Een vergelijking met Leiden en Deventer geeft enige context: daar werden over een veel langere periode subsidies verstrekt. In Leiden werd tussen 1449 en 1569 aan 2657 personen subsidies uitgekeerd. In Deventer tussen 1337 en 1425 waren dat er 2706.⁴³ Daarmee is de schatting van rond de 4000 subsidies in tien jaar in 's-Hertogenbosch dus heel hoog. Dat is misschien reden om deze bij te stellen, maar toch lijken de zes overleverde rekeningen een dergelijk groot totaal te suggereren. Mogelijk werden huizen in fases aangepast, bijvoorbeeld eerst het dak van het voorhuis en daarna pas het achterhuis of stal of schuur. Soms kregen dezelfde mensen meerdere keren een subsidie. Dat gebeurde overigens ook in Deventer, waar het aantal verstrekte subsidies het totaal aan huizen in de stad ver oversteeg.⁴⁴

Conflicten: religieuze instituties

De lange ordonnantie van 1463 eindigde met de opmerking dat wanneer er 'twist' van de maatregelen zou komen, dit bestraft zou worden door schout en schepenen. Hoewel verder onderzoek nodig is om te kijken hoeveel spanningen en weerstand zulke brandwerende maatregelen creëerden, zien we in de administratie van de stad al enkele sporen van conflict. Een voorbeeld zijn de kosten die werden gerekend 'om de tollens mede te vervolgen': misschien was niet iedereen even geneigd om voor elk vat bier of kan wijn iets af te dragen.⁴⁵ Enderman merkt op dat de plattelandsbrouwerijen zo sterk groeiden dat al in 1464 Philips van Bourgondië paal en perk stelde aan deze nieuwe concurrenten.⁴⁶ Op het platteland was het aantal brouwers, die niet de extra stedelijke belasting voor de brandsubsidies hoefden af te dragen, dus sterk toegenomen.

Voor de onderhandelingen met religieuze instellingen springen in het oog.⁴⁷ Deze bevonden zich wat betreft een stadsbrand in een uitzonderlijke positie: alle geestelijken (kloosters, gasthuizen, kerken en al hun bewoners) hoefden namelijk gewoonlijk juridisch geen verantwoording af te leggen aan het stadsbestuur, maar aan het kerkelijk bestuur en de kerkelijke rechtbanken. Ze betaalden vaak ook geen belastingen, of hadden in ieder geval allerlei privileges en ontheffingen, bijvoorbeeld op het brouwen van hun eigen bier en het importeren van wijn. Aan de andere kant waren ook deze religieuze bouwwerken deel van de stedelijke ruimte, en bovendien ernstig getroffen door de brand. Daarnaast hadden geestelijke instellingen door giften en vererving veel grond en huizen in de stad in bezit – of gedeeltelijk in bezit door

renten en pachten. Zo probeerden de magistraten bijvoorbeeld de opkoop van goederen door religieuze instellingen middels een ordonnantie te beperken.

Een tweetalige oorkonde uit 1469 legde de beslechting vast van een conflict dat zich had gevormd tussen het Sint-Janskapittel en het stadsbestuur.⁴⁸ Na een bemiddeling door 'goede mannen' was besloten dat er een periode van vijf jaar met uitzonderlijke regels zou zijn, ten behoeve van de wederopbouw van de stad. Daarna zouden beide partijen weer in hun recht staan zoals voor de brand van 1463. Het kapittel mocht zijn bier brouwen en importeren zoals ze altijd gedaan hebben, zonder belasting af te dragen, maar alleen voor eigen gebruik. Het uitbaten van de wijnkelder had kennelijk voor grote spanningen gezorgd. Wellicht hadden Bosschenaren de plek weten te vinden als makkelijke manier om belastingen te ontduiken. Het kapittel van Sint-Jan werd dan ook opgedragen geen 'openbare wijnkelder' te houden gedurende vijf jaar. Daarnaast moest het kapittel de eerdergenoemde ordonnantie van de stad over de renten op verbrande huizen gehoorzamen, 'overmits medelyden vander scaide'. Dat laatste laat zien hoe lastig het juridisch was om een geestelijke instelling de regels van de stad op te leggen. Er stond echter ook iets tegenover: de stadsoverheid gaf financiële steun om de gebouwen van het kapittel van brandveilige daken te voorzien.⁴⁹ In een los briefje in het register staan overigens ook nog enkele andere geestelijken die ook een daksubsidie hadden gekregen: de zusters van het Magdalenaklooster, de kapelaan van Philips van Bourgondië, een kanunnik genaamd meester Marten, en de clarissen.⁵⁰ Zo komen de complexe verhoudingen tussen wereldlijke en kerkelijke instanties binnen de stad tijdens een dergelijke uitzonderlijke tijd goed naar voren.

Conclusie: rampen, subsidies en verduurzaming

Was de brand en het daaropvolgende wederopbouwbeleid de grote motor achter de versterking van de stad? Verdere synthese van bouwhistorisch, archeologisch en historisch (archieff)onderzoek zal dat definitief moeten uitwijzen. Op basis van de hier geanalyseerde bronnen lijkt het erop dat in ieder geval het type dak voor een groot deel werd vervangen: van stro naar leidaken. Omdat harde daken veel zwaarder waren, waren er ook hardere materialen voor in ieder geval een gedeelte van de muren nodig. Het stadsbestuur van Deventer subsidieerde om die redenen ook bakstenen. De meeste steden, waaronder 's-Hertogenbosch, deden dat echter niet.⁵¹

43 Coomans 2022, 84; Coomans 2021, 73.

44 Meyer en van den Elzen 1982.

45 OSA, 2965.

46 Enderman 2017, 24.

47 Zie oorkonden over kwesties: OSA, 3985, 3986, 3987.

48 OSA, 42, fol. 92v 541.

49 OSA, 42, fol. 94r.

50 OSA, 51R (Pampiereboek), fol. 104r.

51 Meyer and Elzen 1982.

Desalniettemin lijkt het aannemelijk dat ook de houtbouw vaker door baksteen werd vervangen vanwege de subsidie-impuls op dakmaterialen. Enderman bevestigt dit vanuit bouwhistorisch perspectief: dendrochronologisch onderzoek laat een explosie aan bouwactiviteit in de stad zien in de periode na de brand.⁵² Aan de andere kant heeft onderzoek naar stadsbrand en stedelijke ruimte in Amsterdam aangetoond dat gebrek aan geld door verlies als gevolg van brand de verstening sterk kon afremmen. Zo was er direct na de Amsterdamse stadsbrand in 1452 te weinig geld om duurzaam te herbouwen; de verstening kwam pas na 1521 van de grond.⁵³ De combinatie van het veiligstellen van het kredietstelsel, bouwvoorschriften en subsidiering in 's-Hertogenbosch probeerde precies die uitdaging te ondervangen – en wellicht met succes, kunnen we voorzichtig stellen. Nu zou een veel bredere analyse van de Bossche stads-economie voor en na de brand daar een beter antwoord op kunnen geven.

Ten slotte zal de verhouding tussen geleidelijke veranderingen en systematische supervisie enerzijds en innovatie na rampen anderzijds in vervolgonderzoek verder aan de orde moeten komen. We moeten er niet vanuit gaan dat de rampen meestal een positief effect hadden. Bovendien hoefden subsidieprogramma's niet altijd op rampen te volgen: in Leiden volgden zij bijvoorbeeld niet na een grote stadsbrand, maar tijdens een periode van bevolkingsgroei. Misschien schuilt hier een belangrijke les voor onze tijd en een weg naar een duurzame toekomst. In plaats van te wachten op een ramp, loont het om preventief te transformeren.

In 1878 werd het laatste houten huis in 's-Hertogenbosch, 'Het Fransch Kabinet' aan de Kerkstraat, gesloopt. Deze opname met voor het huis de gebroeders Van der Vaart dateert van kort voor die tijd (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0001812).

Janna Coomans is universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zij werkt momenteel aan het VENI-onderzoeksproject 'De Prijs van Veiligheid: Brandgevaar en stedelijke ontwikkeling in de Nederlanden 1250-1650'. In 2021 publiceerde zij het boek 'Community, Urban Health and Environment in the Late Medieval Low Countries' (Cambridge University Press).

⁵² Enderman 2017, 24-25. Zie ook Drunen en Glaudemans 1997.
⁵³ Tussenbroek 2019.

Archieven

Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0001 Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810 (afgekort OSA), inv.nrs. 42, 51r, 2961-2965, 3985, 3986, 3987.

Literatuur en gedrukte bronnen

ALEXANDER, A.R., 2016: *City on fire: technology, social change, and the hazards of progress in Mexico City, 1860-1910* (Pittsburgh).

BAVEL, B. VAN ET AL., 2020: *Disasters and History: The Vulnerability and Resilience of Past Societies*. (Cambridge).

COOMANS, J., 2021: *Community, Urban Health and Environment in the Late Medieval Low Countries* (Cambridge).

COOMANS, J., 2022: 'Up in smoke. The transforming power of fire safety policies in the Low Countries, 1250-1550', in: J. E. Abrahamse & H. Deneweth (eds). *Transforming Space: Visible and Invisible Changes in Premodern European Cities* (Turnhout).

DRUNEN, A. VAN, 2018: 'Tussen Postelstraat en Uilenburg. De bouwhistorie van een bouwblok', in: J. van Oudheusden en A. van Drunen (red.), *Huys van Boxtel en zijn bureu. Acht eeuwen bouwen en wonen in een Bossche wijk* ('s-Hertogenbosch), 427-463.

DRUNEN, A. VAN, EN R. GLAUDEMANS, 1997: 'Metamorfose van een huizenblok. Bouwhistorisch onderzoek in de huizen op de hoek van de Hinthamerstraat en de Torenstraat', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen (red.), *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint-Jan. Kroniek bouwhistorische en archeologisch onderzoek II* ('s-Hertogenbosch), 163-205.

DENEWETH, H., 2017: 'Building regulations and urban development in Antwerp and Bruges, 1200-1700', in: T. R. Slater & S. M. G. Pinto (eds.), *Building Regulations and Urban Form, 1200-1900* (London).

ENDERMAN, M., 2017: 'Historie: De stadsbrand van 1463', *Bossche Kringen* 6, 23-25.

ENDERMAN, M., 2020: 'Monschau aan de Dommel?', *Silva* 1, 28-34.

FRIERSON, C.A., 2012: *All Russia Is Burning!: A Cultural History of Fire and Arson in Late Imperial Russia* (Seattle).

GRAUS, T., 2017: 'Mag het een nulletje minder zijn? De stadsbrand van 1463', *Bossche Kringen* 6, 26.

HAMAKER, H.G., 1873: *De Middeneeuwsche Keurboeken van de Stad Leiden* (Leiden).

JACOBS, B.C.M., 1986: *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629: de bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen).

MEYER, G.M.D. EN ELZEN, E.W.F. VAN DEN, 1982: *De verstening van Deventer: huizen en mensen in de 14e eeuw* (Groningen).

MOLIUS, W., 2003: *Kroniek van Molius: een zestien-de-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch).

MOLHUYSEN, H., 1988: 'Brand!', *Brabants Dagblad*, 25 augustus.

ORSEL, E.D., 2020: *De ordinaire kap: een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800*, band 1 (Hilversum).

OS, P. VAN., 1997: *Kroniek van Peter van Os*. Eds. A. M. Lith-Droogleever Fortuijn, J. G. M. Sanders, & G. A. M. Synghel (Den Haag).

SOENS, T., 2009: *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)* (Gent).

TIELHOF, M. VAN EN DAM, P.J.E.M. VAN, 2006: *Waterstaat in stedenland: het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht).

TUSSENBROEK, G.V., 2019: 'The great rebuilding of Amsterdam (1521-1578)', *Urban History* 46.

VOSS, L.H.V. EN LEEUWEN, M.H.D.V., 2012: 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', *Continuity and Change* 27.

ZWIERLEIN, C., 2021: *Prometheus Tamed: Fire, Security, and Modernities, 1400 to 1900* (Leiden).

Een beetje controle kan geen kwaad: de reuzenklok van Orthen

Karel Leenders

Historisch onderzoek kan tot bijzondere ontdekkingen leiden. Zo leek de klok van de Sint-Salvatorkerk in Orthen bijna 10.000 kilo te wegen. Daarmee was het met afstand de zwaarste klok van Nederland ooit! Een opmerkelijk gegeven, maar klopte die conclusie wel? Beschikte het kleine Orthen écht over zo'n enorme klok? Historicus Karel Leenders was niet overtuigd en dook de bronnen in. Hij deelt zijn bevindingen met de lezers van *Silva*.

In het roemruchte tijdschrift *Taxandria*, dat een halve eeuw lang (1894-1943) door de gebroeders Juten werd uitgegeven, publiceerde de historicus A. van Sasse van Ysselt in 1904 een Bossche schepenbrief van 11 oktober 1536. Daarin werden de lotgevallen van de klokken van de middeleeuwse Sint-Salvatorkerk van Orthen beschreven, waaronder een verhuizing naar de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch.¹

Bij lezing van die tekst viel me iets op. De zwaarste klok, genaamd Sint-Salvator en gegoten in 1450, zou 21.125 pond gewogen hebben. Nu was het Bossche pond 470,5 of 470,14 gram zwaar.² Die klok zou dus een gewicht hebben gehad van 9939 of 9932 kilogram. Dat is behoor-

lijk veel. En hoe versleep je zo'n ding over de modderige wegen van Orthen naar de Sint-Jan, een dikke twee kilometer? Het leek mij een hele opgave.

Een klok van wereldklasse?

Daarom heb ik opgezocht wat de zwaarste klokken van Nederland zijn. De zwaarste hangt in de toren van de Grote Kerk van Dordrecht. Deze klok weegt 'slechts' 9830 kilo en werd in 1999 gegoten. De een na grootste klok hangt in de toren van de Eusebiuskerk van Arnhem, weegt 9200 kilo en is in 1994 gegoten. De zwaarste klok die nu in de toren van de Bossche Sint-Jan hangt, weegt slechts 5750 kilogram. Deze klok dateert uit 1641.

De beroemde Big Ben in de Londense Elisabeth Tower weegt maar liefst 13.195 kg. De klepel alleen weegt al 200 kilo.³ Orthen leek dus een klok van wereldklasse te hebben gehad!

³ https://www.classicistranieri.com/nl/articles/b/i/g/Big_Ben_0dc3.html

¹ Sasse van Ysselt, A. van, 1904. 'De klokken der voormalige Salvator's kerk te Orthen', in: *Taxandria Noord-Brabant* 11, 112-114.

² <https://mgw.meertens.knaw.nl/plaats/437>

De kerk van Orthen is te zien op het gezicht op 's-Hertogenbosch en de vestingwerken door Pieter Jansz. Saenredam, gedateerd op 23 juli 1632. Saillant detail: de klokkentoren ontbreekt. De kerk raakte ernstig beschadigd tijdens de Tachtigjarige Oorlog (collectie Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 12128).

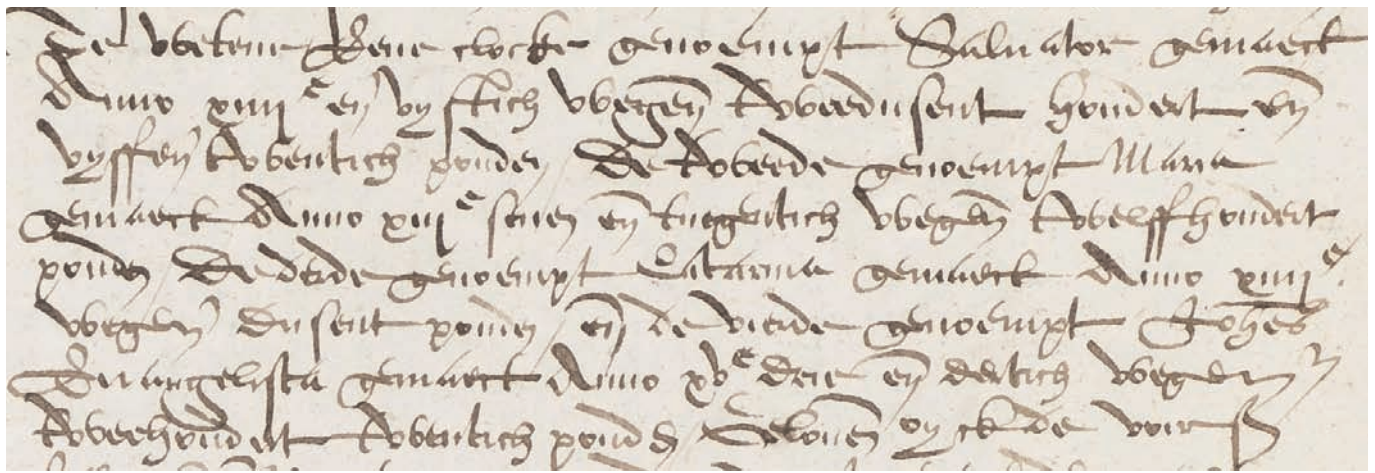
Detail uit de kaart van Jacob van Deventer van 's-Hertogenbosch, met bovenaan de Salvatorkerk en onderaan de Sint-Jan. In het midden de route tussen beide kerken. Impressie van de situatie vóór 1586 (KB, Brussel, Ms. 22.090).

Toch is dat wel erg verdacht. Waarom zou het kleine Orthen bij 's-Hertogenbosch zo'n enorme klok gehad hebben? Orthen mag dan wel de moederparochie van 's-Hertogenbosch zijn, maar het is de Bossche Sint-Jan die tot een reusachtig wereldmonument van een kathedrale basiliek uitgroeide, niet de kerk van Orthen. Dus: terug naar de bronnen! Ik vroeg daarom aan het Bossche stadsarchief een scan van de door Van Sasse van Ysselt gepubliceerde schepenbrief. Omdat de datum bekend was, leek dat geen probleem te mogen opleveren.

Dat had ik dus mis. Weldra het archief aan de lijn: kunnen we niet vinden, maar we zoeken verder, want dat ding moet toch ergens zijn. En warempel, even later de melding: gevonden, met als datum 11 oktober 1586, vijftig jaar later! Hulde voor de vasthoudendheid van de archiefmensen: binnen vijf uur had ik mijn scans binnen, ondanks dit probleem.⁴

⁴ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, 0014 Schepenbank van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1419 f 163v, 164r.

Passage uit de schepenbrief van 11 oktober 1586 waarin de vier klokken van de Sint-Salvatorkerk beschreven worden (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0014-1419, f. 164r.).

Zetfoutje?

Lezend in die scans blijkt dat Van Sasse van Ysselt niet alleen de datum fout had, maar ook het gewicht van de klok, die toch al zo verdacht zwaar leek. Bij de datering zag hij een erg vlak geschreven L over het hoofd: XV^c LXXXVI. De fout bij het gewicht is minder begrijpelijk, want er staat toch heel duidelijk: 'wegende tweedusent hondert ende vijffende twentich ponden' Ofwel: 2125 pond, vrijwel exact 1000 kilogram. Dat is nog altijd een flinke klok, maar niet meer uitzonderlijk. Was het dan een zetfoutje uit 1904: 21125 in plaats van 2125?

De klokken van de Sint-Salvatorkerk uit Orthen

Naam	Jaar	Gewicht	
Salvator	1450	2125 pond	1000 kg
Maria	1397	1200 pond	565 kg
Catharina	1400	1000 pond	470 kg
Johannes Evangelista	1553	220 pond	105 kg

Verhuizing

De tekst verder lezend blijkt dat in de jaren voor 1586 de vier klokken van de Orthense toren naar de Sint-Jan zijn gebracht, omdat het dorp door de 'langduerige tribulen' (de Tachtigjarige Oorlog!) verlaten was, de kerk er vervallen bij stond en er weinig hoop was die nog te kunnen gebruiken. Formeel leenden de kerkmeesters van de Sint-Jan de klokken van Orthen om ze in de toren van de Sint-Jan te hangen 'ten dienste Goits ende deser stadt'. Voorwaarde was wel dat de klokken in goede orde teruggegeven zouden worden als die van Orthen daarom vroegen, met als mogelijkheid dat de Sint-Jan dan voor Orthen nieuwe zou laten gieten.

Besluit

Uit de ook door Van Sasse van Ysselt afgedrukte aantekening in de marge van de schepenbrief blijkt dat tien jaar later zeven inwoners uit Orthen verklaren de Salvatorklok ontvangen te hebben van de Bossche kerkmeesters. De klok Johannes Evangelista is naar de Sint-Pieterskerk in 's-Hertogenbosch verhuisd en de twee andere klokken bleven in de Sint-Janstoren hangen. De Salvator werd door de inwoners van Orthen verkocht als 'klokspijs', wat best kan betekenen dat er kanonnen van gegoten zijn.⁵ In de toren van de Sint-Jan hangen nu 59 klokken: 50 beiaardklokken, waarvan er zeven ook als luidklok gebruikt kunnen worden, en 9 voorslagklokken, waarvan er één, de oudste en zwaarste uit 1641, ook als luidklok gebruikt kan worden. De oude klokken van de Orthense Sint-Salvator lijken dus allemaal verdwenen te zijn.

Karel Leenders ('s-Hertogenbosch, 1946) is historisch geograaf gespecialiseerd op de landschapsgeschiedenis van de provincies Noord-Brabant en Antwerpen. In 1985 kreeg hij de Belgische geschiedenisprijs 'Pro Civitate' voor zijn onderzoek naar de verdwenen venen in dat gebied. In 1996 promoveerde hij in Amsterdam op het proefschrift 'Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde'. In 2021 verscheen de 'Historische Atlas van Breda' die hij met nog drie andere auteurs samenstelde. Hij is lid van de Koninklijke Commissie voor Dialectologie en Toponymie in Brussel en redactielid van het 'Noordbrabants Historisch Jaarboek'.

⁵ Luidklokken en kanonnen werden van hetzelfde materiaal gegoten. Daarom roofden de Duitsers in 1942-1943 onze kerkklokken. Midden in de Tachtigjarige Oorlog zal er ook meer vraag naar kanonnen dan naar kerkklokken geweest zijn.

De oudste Bossche stadspoorten en de Brabantse politiek

Ton Kappelhof

In 1202 valt 's-Hertogenbosch ten prooi aan een leger onder aanvoering van graaf Dirk VII van Holland. Om dat voortaan te voorkomen wordt de eerste Bossche stadsmuur gebouwd. 's-Hertogenbosch is dan al een van de vier hoofdsteden van het hertogdom Brabant. Het verhaal gaat dat de andere hoofdsteden, Brussel, Leuven en Antwerpen, hielpen bij de bouw door ieder een stadspoort te bekostigen: Leuven de poort aan het begin van de Hinthamerstraat, Brussel de poort in de Orthenstraat en Antwerpen de poort aan het begin van de Vughterstraat. In oorkonden hebben deze poorten echter andere namen. Hoe zit dat? Klopt dit verhaal wel? Is het niet te mooi om waar te zijn?

Rond 1200 wedijveren de vorsten van Brabant, Gelre, Holland en Utrecht met elkaar over zeggenschap in het rivierengebied en in het noordoosten van de Kempen. Er worden veldslagen geleverd en verdragen gesloten, maar daar houdt men zich niet altijd aan.¹ Dochters worden ten huwelijk gegeven aan vorsten die men te vriend wil houden. Ook worden er financiële transacties gesloten en daarbij zijn grote bedragen gemoeid. In het kader van deze politiek sticht hertog Hendrik I (1190-1235) een nieuwe stad op een bebost, door rivieren doorsneden terrein dat deel uitmaakt van zijn domein Orthen. Dit is een stad van kooplui en ambachtslieden. De hertog zorgt voor fiscale faciliteiten, dat wil zeggen vrijstelling van tolleren geheven over de schepen die op de grote rivieren varen. Zijn relatie met de Duitse koning komt hierbij uitstekend van pas. De hertog keurt het door de nieuwe bewoners opgestelde

¹ Over dit onderwerp is veel literatuur verschenen. Nog steeds bruikbaar is Kuijer 2000.

De fundering van een van de twee torens van de Gevangenoort zichtbaar gemaakt in de straat. Foto Ernst van Mackelenberg, 1972 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0056302).

stadsrecht goed. In 1202 verwoest een door graaf Dirk VII van Holland aangevoerde legerbende de nieuwe stad die nog niet versterkt is. De hertog is er snel bij. Hij gaat de met buit beladen wegtrekkende Hollanders achterna, verslaat ze bij Heusden en neemt de graaf gevangen. De nieuwe stad moet voortaan wel beter beschermd worden. 's-Hertogenbosch is vanaf het begin een grensstad die evenals Breda het noorden van het hertogdom veiligstelt. In Breda is het de hertog zelf die in 1332 bevel geeft tot de bouw van de eerste bakstenen stadsmuur. De bewoners van de nog kleine stad en de omringende dorpen moeten deze zelf bekostigen.² In 's-Hertogenbosch gaat dat anders.

De kroniek van Emond van Dinther

Het is Emond van Dinther die als eerste in zijn pas in de negentiende eeuw uitgegeven kroniek over de geschiedenis

² Klep 2021, 28-29.

Kaartje van het verloop van de eerste Bossche stadsmuur met de drie landpoorten en de twee waterpoorten (tekening Ronald van Genabeek).

van Brabant schrijft dat, na de overval van 1202, de schade wordt hersteld en dat de drie Brabantse steden Leuven, Brussel en Antwerpen daaraan bijdragen door drie stadspoorten te laten bouwen.³ Van Dinther noemt niet de namen van deze poorten.

Emond van Dinther werd geboren in Grave, maar we weten niet wanneer.⁴ In 1394 wordt hij voor het eerst vermeld als kanunnik in twee Noord-Franse plaatsjes. We mogen aannemen dat hij dan ongeveer twintig jaar

oud is. In 1412 stelt hertog Anton van Brabant hem aan als secretaris op de hertogelijke kanselarij. Dat blijft hij tot aan zijn dood in 1449. Na 1440 is hij echter niet meer actief als secretaris. In opdracht van hertog Philips de Goede schrijft hij tussen 1443 en 1449 zijn kroniek over de 'alleredelste' hertogen van Lotharingen en Brabant. Hij kan daarbij putten uit alle belangrijke archieven. Op de eerste plaats dat van de hertogen zelf, dat hij als zijn broekzak kent, maar ook uit die van abdijen. Hij handelt in opdracht van de machtige hertog Philips de Goede, dus iedereen staat voor hem klaar.⁵ Van Dinther gaat kritisch met zijn bronnen om, een onder middeleeuwse

3 Van Dinther 1854-1860, 132. De Latijnse tekst luidt: 'In quo oppida sua Brabancie scilicet Lovanium, Bruxelle et Antverpia fecerunt construi tres portas.' In vertaling: 'Waarin zijn Brabantse steden namelijk Leuven, Brussel en Antwerpen drie poorten deden bouwen.'

4 Stein 1996.

5 Van Dinther 1854-1860, xxxii.

kroniekschrijvers weinig voorkomend verschijnsel. Hertog Philips waardeert zijn werk, want hij betaalt hem in 1447 een bedrag van 200 gouden Rijns gulden van 16 stuivers het stuk.⁶

In 1422 beleeft Van Dinther een angstig avontuur in 's-Hertogenbosch. Wanneer hertog Anton in 1415 sneuvelt bij Azincourt wordt hij opgevolgd door zijn oudste zoon hertog Jan IV. Al snel blijkt dat de jongeman incompetent is. Hij geeft te veel geld uit en omringt zich met de verkeerde raadgevers. Zijn huwelijk met zijn volle nicht Jacoba van Beieren loopt uit op een fiasco. De politieke crisis eindigt in 1422 met de vaststelling van het Nieuw Reglement. De hertog wordt onder curatele gesteld. Een raad die verantwoording schuldig is aan de Staten van Brabant moet nieuwe ontsporingen voorkomen. De hertog krijgt de raadsleden die de Staten hem toewijzen, hij mag ze niet meer zoals vroeger zelf uitkiezen. Uyttebrouck noemt dit stuk terecht 'un important acte constitutionnel'.⁷ Emond van Dinther moet dit stuk naar 's-Hertogenbosch brengen om het door het stadsbestuur te laten bezegelen. Wanneer hij de stad binnenkomt, wordt hij op weg naar het stadhuis aangevallen door het gewone volk. Dat wil het op perkament geschreven reglement zien. Pas wanneer de Bosschenaren zien dat het stuk niet door hun stadsbestuur is bezegeld, bedaren ze. Zonder het stadhuis te hebben bereikt haast Van Dinther zich terug naar huis, naar Brussel.

Bossche kronieken

De oudste Bossche kroniek is die van stadssecretaris Peter van Os, geschreven tussen 1513 en 1515. Hij besteedt geen enkele aandacht aan de stichting van de stad. Wat hij wel belangrijk vindt, is het tolprivilege verleend door de Duitse keizer Hendrik VI in 1196.⁸ Van Os beschrijft uitgebreid de privileges en transacties tussen de hertog en de stad.

⁶ Van Dinther 1854-1860, lxxix.

⁷ Uyttebrouck 1975, 512-513 en 546 (citaat).

⁸ Van Lith Drooglever Fortuijn 1997.

Titelpagina van de tweede druk van Jacob van Oudenhovens beschrijving van de stad 's-Hertogenbosch (Erfgoed 's-Hertogenbosch, Bibliotheek, H55).

De eerste Bossche kroniek die ingaat op de bouw van de eerste stadsmuur is die van Simon Pelgrom. Deze is ons alleen bekend door een vertaling van Jacob van Oudenhoven die in 1629 in Amsterdam in druk verscheen. Pelgrom was overste van het wilhelmietenklooster Basel-donk, dat even buiten de stad lag en in 1542 op bevel van het stadsbestuur werd verplaatst naar een plek binnen de veilige stadsmuren van 's-Hertogenbosch, overigens zeer tegen de zin van de broeders. Van Oudenhoven begon zijn lange loopbaan als monnik in dit klooster, maar hing zijn huid naar de wind en werd predikant.

RP-P-AO-16-29G

De Gevangenpoort aan de Hinthamerstraat op een achttiende-eeuwse gravure naar het schilderij van Jan van Diepenbeek van het Schermersoproer van 1579 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-AO-16-29G).

De kroniek vermeldt:

*Hebben dese sake met ernst bij der hand ghenomen, ende die rijpelyck overwegende, hebben sij goet ghevonden de vierde Hoofd-Stadt te bouwen, daer de gheheele Brabantſche macht, als op vier pilaren, mochte berusten.*⁹

Ook de kronieken van Molius en Cuperinus noemen de bouw van de drie stadspoorten. Beide kronieken zijn in dezelfde tijd geschreven en hangen, zoals Jan Sanders heeft aangetoond, nauw met elkaar samen.¹⁰ Beide mannen waren leeftijdgenoten, stadgenoten en klasgenoten.

Ze moeten elkaar in hun jeugd hebben gekend. Molius werd priester en rector van het Sint-Anthoniusaltaar in de Sint-Janskerk. Cuperinus werd ook priester, maar trok zich terug uit de wereld. Hij trad in als monnik in het cisterciënzerklooster Mariëndonk bij Elshout.

Molius schreef zijn kroniek omstreeks 1550, Cuperinus voltooide de zijne in 1558.¹¹ Van de kroniek van Molius is de autograaf niet bewaard gebleven, maar Cuperinus maakte er twee wel bewaarde afschriften van die hij naar eigen inzichten bewerkte. Vervolgens schreef Cuperinus zelf een kroniek.

De twee kronieken hebben gemeen dat de schrijvers trots zijn op hun stad. Er is geen beter en flinker volk dan de Bosschenaren, al heeft Molius wel kritiek op sommige aspecten van hun gedrag en vindt hij dat de kwaliteit van

het stadsbestuur de laatste tijd achteruit is gegaan. Jonge mannen zonder ervaring en zonder hart voor de zaak zijn op het kussen komen te zitten. Molius blijft priester: hij heeft altijd iets om te vermanen of voor te waarschuwen. Cuperinus bezigt een minder bloemrijke taal, maar ook hij is trots bijvoorbeeld op de liefdadigheid van de Bosschenaren.

Molius schrijft in een paragraaf getiteld 'De drie steden van Brabant bekommeren zich om hun vierde zuster en laten drie poorten bouwen' over de bouw van de drie eerste poorten door Leuven, Brussel en Antwerpen.¹² Een eind verderop verhaalt Molius nogmaals over deze gebeurtenissen die hij ten onrechte plaatst in het jaar 1203. De hertog van Brabant en de graaf van Holland raken dan slaags over wie het voor het zeggen heeft in het gebied tussen Maas en Schelde. De graaf moet Dordrecht en de streek tot aan Waalwijk in leen opdragen aan de hertog. Daarmee erkent hij de hertog als zijn meerdere. Dat weerhoudt de kersverse leenman er niet van om 's-Hertogenbosch te verwoesten, waarna de hertog hem gevangenneemt. Hij moet een schadevergoeding betalen van 2000 mark, die de hertog gebruikt om de schade te herstellen.¹³

Cuperinus schrijft dat hertog Hendrik al lang van plan was de stad met muren te omringen, want dat gebeurde in

⁹ Hermans 1840, 66-67.

¹⁰ Sanders 2004.

¹¹ Sanders 2004, 122-123.

¹² Hoekx 2004, 83-85.

¹³ Hoekx 2004, 145-147.

Duitsland toen ook op veel plaatsen. De hertog heeft het echter druk met oorlogen tegen allerlei vorsten en met andere lastige problemen. Daarom geeft hij bevel aan zijn drie steden om dit van hem over te nemen.¹⁴ Hertog Hendrik zit inderdaad tot over zijn oren in de Duitse politiek. Na de onverwachte dood van keizer Hendrik VI in 1197 worden er twee nieuwe koningen gekozen. De hertog moet kiezen. Door op tijd van partij te veranderen, kan hij zijn positie in Maastricht versterken. Molius weet nog te melden dat de poorten er prachtig uitzien en veel geld gekost hebben. De goegemeente vraagt zich echter af of er in de fundering geen goud of zilver is gebruikt.¹⁵ Bij archeologisch onderzoek is tot nu toe geen goud of zilver gevonden.

De kroniek van Jan van Beek

Deze kroniek handelt over de geschiedenis van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht. De auteur schreef zijn kroniek kort vóór 1347 en droeg deze op aan de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel. Jan van Beek onderhield nauwe banden met de abdij van Egmond, het oudste klooster van Holland. Ook hij schrijft over de oorlogen die de hertog, de graven van Gelre en Holland en de bisschop van Utrecht tegen elkaar voerden. Na de verwoesting van de stad die 'Busch' heet, neemt de hertog de graaf bij het kasteel of de 'villa' van Heusden gevangen. De graaf kan zich vrijkopen met 2000 mark. Dat bedrag besteedt de hertog aan het herstel van zijn stad 's-Hertogenbosch.¹⁶ Jan van Beek maakt geen melding van betrokkenheid van de drie Brabantse steden.

Ook de Hollandse kronieken van Wilhelmus Procurator en de abdij van Egmond maken melding van de verwoesting van 's-Hertogenbosch in 1202, maar geen ervan heeft het over de bouw van muren en poorten rondom de nieuwe stad. De kroniek van Melis Stoke rept helemaal niet over de verwoesting van 's-Hertogenbosch, wel over het feit dat graaf Dirk VII door de hertog in Heusden gevangen werd genomen. De *Chronica regia Coloniensis*, een Keulse kroniek, meldt dat de graaf de stad, die de hertog tegen hoge kosten had gebouwd, verwoestte en dat hij mannen, vrouwen en enorm veel vee met zich meenam.¹⁷

Kronieken na 1600

Jan Baptist Gramaye (ca. 1580-1635) is een priester die aan de universiteit van Leuven rechten studeert en kort na 1600 door de aartshertogen Albrecht en Isabella wordt benoemd tot geschiedschrijver van de onder hen vallende Spaanse Nederlanden. Drie jaar lang is hij op reis, bevraagt stadsbestuurders en doet onderzoek in archieven.

Het eerste in 1606 gepubliceerde deel gaat over het hertogdom Brabant.¹⁸ Daarop volgen soortgelijke werken over de andere gewesten.

Gramaye schrijft geen kroniek maar een plaatsbeschrijving, een genre dat tot ca. 1850 zeer populair zal blijven. Een plaatsbeschrijving is een vermenging van geografie en geschiedschrijving.

De boeken worden met een commercieel doel geschreven en zijn daarom vaak lovend van toon. Hoe groter de stad of vrijheid is, hoe meer ruimte deze krijgt. De beschreven plaats is aangenaam om te verblijven, er staan prachtige gebouwen en zij heeft veel beroemde mensen voortgebracht. Het deel over 's-Hertogenbosch wordt voorafgegaan door een 'censura', een verklaring afgegeven door de senaat (lees: het stadsbestuur) waarin dit werk de hemel in wordt geprezen. Het is gebaseerd op de oude annalen van de stad en de gedenktekens, zoals gebouwen. De boodschap is duidelijk: dit is de officiële geschiedschrijving van onze stad. Het is niet de bedoeling dat er voortaan wat anders gedrukt wordt.

Volgens Gramaye waren in 1196 de wal en de grachten voltooid, maar de 'Batavi' en de Heusdenaren staken de nieuwe stad in brand. De Batavi waren de bewoners van het riviereengebied. De drie Brabantse steden ('tripolis Brabantiae') kwamen te hulp omdat zij inzagen hoe belangrijk de ligging van deze plaats voor Brabant was. Daarom bouwden zij de drie poorten. Dit waren de Leuvense poort nabij de Markt (nu: begin Hinthamerstraat), die er toen nog stond en waar zich kerkers bevonden om mensen op te sluiten om te voorkomen dat zij zich uit de voeten maakten. De tweede poort was gebouwd door Brussel en droeg de naam Heilig Kruispoort, naar een ernaast staande kapel die later onderdeel werd van het vrouwenklooster van Sint-Geertrui (nu: halverwege Orthenstraat). De derde poort was het werk van Antwerpen, lag bij huis Het Wild Zwijn en was genaamd naar Onze-Lieve-Vrouw (nu: einde Schapenmarkt).¹⁹

Jacob van Oudenhoven plaatst in zijn in 1649 voor het eerst gedrukte boek met een beschrijving van stad 's-Hertogenbosch het verhaal over de bijdrage van de Brabantse steden aan de bouw van de eerste stadspoorten.²⁰ Zo ook de kroniek van het Sint-Geertruiklooster, die na 1649 werd voltooid.²¹

Het in 1776-1778 verschenen werk van Johan Hendrik van Heurn is het eerste dat het verhaal over de drie oudste stadspoorten weglaat. Van Heurn was oud-schepen en raadslid van 's-Hertogenbosch en griffier van de aldaar gevestigde Leen- en Tolkamer. Hij behoorde tot de

14 Cuperinus 1848, 27.

15 Hoekx 2004, 85.

16 Bruch 1973, 145-147 (Latijnse tekst).

17 Steurs 1990, 347.

18 Nouvelle Biographie 1857, 613-614.

19 Gramaye 1708, 2. De 'censura' gaat vooraf aan p. 1.

20 Oudenhoven 1670, 13-14.

21 Bavel 2002, 4.

gesloten protestantse regentenkaste die het bestuur van de stad uitmaakte. De banden van 's-Hertogenbosch met de Zuid-Brabantse steden hadden toen geen politieke betekenis meer. Van Heurn markeert trouwens ook het begin van de echte geschiedschrijving van 's-Hertogenbosch met een nog steeds bruikbare annotatie.

Oorkonden

Behalve de kronieken onderzocht ik ook een heel ander type bron: de oorkonden. Het overgrote deel van middeleeuwse oorkonden betreft transacties met betrekking tot onroerende zaken: verkoop, overdracht, vestiging van renten in geld of natura of ruil van huizen, land en boerderijen. Een oorkonde is bovenal een juridisch document waarin rechten worden vastgelegd. In de duizenden Bossche schepenoorkonden die ik heb gelezen en waarvan ik samenvattingen heb gemaakt, wordt nergens melding gemaakt van een Leuvense, Brusselse en Antwerpse Poort. Hetzelfde geldt voor de honderden notariële testamenten.²²

Aan het begin van de Hinthamerstraat staat de Gevangenpoort. De Vughterstraat vangt aan met de Jodenpoort, maar die naam wordt na de verdrijving van de joden uit 's-Hertogenbosch in de veertiende eeuw veranderd in de Onze-Lieve-Vrouwepoort.²³ De Orthenbinnenpoort heet ook wel Heilig Kruispoort. Er zou daar een in 1376 vermelde kapel hebben gestaan, waarin een reliek van het heilig Kruis werd bewaard. Later verhuisde deze reliek naar het in 1448 gestichte Sint-Geertruijklooster.²⁴ En dan is er nog een Heilig Kruispoort: die stond daar waar de Vughterstraat overgaat in de Vughterdijk, maar deze poort maakt deel uit van de tweede ommuring van de stad. Het is wel opmerkelijk dat twee poorten vernoemd zijn naar het heilig Kruis.

Stadspoorten elders

Ik onderzocht ook de naamgeving van stadspoorten in Breda, Bergen op Zoom, Nijmegen en Venlo.²⁵ Het beeld is eender: de stadspoorten lagen aan een weg naar een naburige stad of dorp en werden vaak naar deze plaatsen vernoemd. Er werd niet verwezen naar steden die ver weg lagen. Enkele voorbeelden.

In Breda waren de drie oudste stadspoorten als volgt: de Gasthuispoort (naar het gasthuis dat de poort uitgaand lag aan de rechterkant van de weg naar 's-Hertogenbosch), de Tolbrugpoort (daar waar de Brugstraat uitkwam op de brug over de Mark en waar de heer van Breda vanouds zijn tol hief) en de Eindpoort (genaamd naar het Ginnekenseinde, een wijk aan weerszijden van

de landweg naar het naburige dorp Ginneken). Een kleinere poort aan het einde van de Molenstraat diende mede als gevangenis.

De middeleeuwse ommuring van Bergen op Zoom had vier poorten. De Lievevrouwepoort staat nog altijd trots aan de straat naar de haven aan de Schelde. Deze poort werd ook als gevangenis gebruikt, net zoals in 's-Hertogenbosch. De Steenbergsepoort lag aan de landweg naar Steenberg, de Wouwsepoort aan die naar Wouw. De Verloren Costpoort lag op de plaats waar twee stromen de stad binnenkwamen. Bij de Bospoort in het zuiden begon de landweg naar Antwerpen. Deze poort was vernoemd naar het bos van de heer ten zuidoosten van de stad, dus niet naar Antwerpen wat de dichtstbijzijnde stad was waarmee Bergen nauwe economische banden onderhield.²⁶

In Breda en Bergen op Zoom veranderden de namen van de stadspoorten dus niet. Verder blijkt dat stadspoorten geschikt waren om mensen in op te sluiten.

's-Hertogenbosch als vierde hoofdstad

In de late middeleeuwen werd het hertogdom Brabant bestuurd door de hertog met zijn raad en de Staten van Brabant. De Staten van Brabant ontstonden na 1312 en hierin waren drie groepen vertegenwoordigd: de hoge geestelijkheid (vooral abdijen), de adel en de steden.²⁷ In de vijftiende eeuw wordt de vertegenwoordiging van de steden beperkt tot vier zogenaamde hoofdsteden: 's-Hertogenbosch, Leuven, Brussel en Antwerpen. Zij speelden de baas over het omringende platteland. De ongeveer 35 kleine steden en de vele vrijheden (geen stad maar ook geen dorp) kwamen er niet aan te pas. De Staten met hun na 1629 drie hoofdsteden ('s-Hertogenbosch behoorde vanaf 1629 tot de Republiek en viel dus af) zouden het nog heel lang uithouden. Een poging van keizer Jozef II om ze op heffen leidde in 1789 tot een massale opstand van alle Belgen en de oprichting van de Republiek der Verenigde Belgische Staten. Pas de kort daarop volgende Franse Revolutie maakte aan de Staten én aan de Belgische Republiek voorgoed een einde.

's-Hertogenbosch deed niet altijd mee met acties van de Brabantse steden. In 1420 bood het zelfs onderdak aan hertog Jan IV, die een conflict had met de Staten en in moeilijkheden verkeerde. In ruil voor de gastvrijheid van 's-Hertogenbosch verleende de hertog enkele privileges aan de stad. De verklaring van Kuijper dat dit politieke en economische redenen had, is aannemelijk.²⁸ De economie van 's-Hertogenbosch was voor een belangrijk deel gericht op het rivierengebied dat vruchtbaarder was dan de uit zandgronden bestaande Meierij. Ook de contacten met Dordrecht waren belangrijk.

²² Zie onder meer de digitaal gepubliceerde regesten van oorkonden van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch 1271-1619 en het Groot Begijnhof.

²³ Kappelhof 2020.

²⁴ <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/650>.

²⁵ Klep 2021, Hermans 2018 en Uitterhoeven 2018.

²⁶ Ham 1982, 27-32.

²⁷ Uytven 2011, in het bijzonder 78-79 en 171-173.

²⁸ Kuijper 2000, 113.

De drie andere steden beschouwden 's-Hertogenbosch aanvankelijk niet als gelijkwaardig. 's-Hertogenbosch had wel zitting in de in 1312 opgerichte Raad van Kortenberg, maar kreeg geen afschrift van het charter waarin dit was vastgelegd, in tegenstelling tot de andere steden. Pas na herhaald aandringen kreeg 's-Hertogenbosch in 1342 een afschrift. In 1332 werd de vertegenwoordiging van Antwerpen in deze raad van één op twee afgevaardigden gebracht, terwijl 's-Hertogenbosch zijn ene zetel behield. 's-Hertogenbosch ging soms zijn eigen weg. Pas na 1430 werd 's-Hertogenbosch als vierde hoofdstad van het hertogdom geaccepteerd.²⁹

Conclusie

De vraag was: klopt het verhaal over de assistentie van de drie Brabantse steden? Ik vermoed van wel, maar helemaal zeker is het niet. De kroniek van Emond van Dinther put vrijwel zeker uit het hertogelijk archief dat hij naast zich had liggen en waaruit hij in zijn kroniek veel oorkonden letterlijk overneemt. Dat tekent Van Dinther als een man die graag bewijst wat hij beweert. We kunnen de zaak ook vanuit een andere kant bezien. Van Dinther kan dit verhaal hebben toegevoegd omdat hij wilde benadrukken dat 's-Hertogenbosch er echt bij hoorde, dat het een Brabantse stad was. Maar waarom zou hij dat doen? Hij was oud, 's-Hertogenbosch was zijn vaderstad niet, en hij had geen goede herinneringen aan de agressieve manier waarop hij door de Bosschenaren behandeld was. Waarom op je oude dag nog aan politiek doen? Dat lijkt mij toch niet zo voor de hand te liggen. Het is zeer goed mogelijk dat Molius deze kroniek gezien heeft, of dat hij zijn informatie ontleende aan iemand die de kroniek kende, bijvoorbeeld een monnik van het in Oud-Turnhout gelegen klooster Corsendonk, waar zich een afschrift bevond. Dat Molius en Cuperinus dit deden zal samen hebben gehangen met hun opvatting dat 's-Hertogenbosch, hoewel het ver van Brussel lag, een Brabantse stad was.

²⁹ Kuijjer 2000, 76.

Gevangen- of Lievevrouwenpoort te Bergen op Zoom, gezien uit de Lievevrouwenstraat. Foto uit 1889 (RCE. Amersfoort, OF-06232).

De drie poorten waren dan wel gebouwd door de drie andere steden, maar zij hadden vanaf het begin een andere naam die verwees naar hun functie, een reliek of de aanwezigheid van een joodse gemeenschap. De figuur dat andere steden een jonge stad hielpen met de bouw van versterkingen kwam ik verder nergens tegen. Doorgaans financierde een stad dit zelf.

Als er geld nodig was om materialen in te kopen, werd dit gevonden door accijnzen te heffen. Accijns op alcohol was daarbij veruit favoriet. Veel werk aan de muren en de grachten werd in natura geleverd. Een door archeologen en bouwhistorici gemaakte reconstructie van de Jodenpoort laat zien dat het om een enorm bouwwerk ging, vergelijkbaar met de nog bestaande Lievevrouwepoort in Bergen op Zoom. De assistentie van de drie steden mocht er zijn.

Ton Kappelhof is historicus en sinds 2012 gepensioneerd. Hij werkte van 1992 tot en met 1999 op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Hij publiceerde veel over de geschiedenis van Noord-Brabant, in het bijzonder over Breda en 's-Hertogenbosch. Een groot deel van zijn werk is te vinden op www.academia.edu.

Restanten van de Brusselse poort aangetroffen bij de werkzaamheden voor de bouw van de fabriek van De Gruyter, 1904 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0010291).

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch.

Literatuur

BAVEL, H. VAN, A.C.M. KAPPELHOF, G.M. VAN DER VELDEN EN G. VERBEEK, 2002: *De z.g. kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch).

CUPERINUS A., 1848: 'Die chronicke vander vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch, int corte van Henricus die eerste, hertoge van Brabant, tot Philippus van Oostenryck, coninck van Engeland ende hertogh van Brabant', in: Hermans, C.R. (ed.), *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en meijerij van 's Hertogenbosch met twee vervolgen en diverse bijvoegsels* ('s-Hertogenbosch), 1-396.

- BRUCH, H.**, 1973: *Chronographia Johannis de Beke* ('s-Gravenhage).
- DRUNEN, A. VAN**, 2006: *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle).
- DIJCK, L.G.C.M. VAN**, 1969: 'Jacob van Oudenhoven (1601-1690), historicus zonder portret', in: *Varia Historica Brabantica* 3, 335-388.
- GRAMAYE, J.B.**, 1708: *Antiquitates Illustrissimi Ducatus Brabantiae* (Leuven en Brussel, herdruk). Het deel over Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch volgt op dat over Antwerpen en telt 40 bladzijden.
- HAM, W.A. VAN**, 1982: *Merck toch hoe sterk* (Bergen op Zoom).
- HERMANS, C.R. (ED.)**, 1840: 'Simon Pelgrom, kloosteroverste der wilhelmiëten te 's Hertogenbosch, en zijne schriften', in: Hermans C.R., *Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch)*, 53-76.
- HERMANS, F., E.A.**, 2018: *Historische atlas van Venlo. Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Nijmegen).
- HEURN, J.H. VAN**, 1776-1778: *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant* (Utrecht).
- HOEKX, J.A.M., G. HOPSTAKEN, A.M. VAN LITH-DROOGLEVER FORTUIJN EN J.G.M. SANDERS (EDS.)**, 2004: *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad ('s-Hertogenbosch)*.
- KAPPELHOF, A.C.M.**, 2020: *Joden in middeleeuws 's-Hertogenbosch*, digitale publicatie op academia.edu, laatste versie oktober 2020.
- KLEP, P.M.M. (RED.), A.C.M. KAPPELHOF, K. LEENDERS EN J.W. MESSER**, 2021: *Historische atlas van de gemeente Breda* (Woudrichem).
- KUIJER, P.TH.J.**, 2000: *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle/'s-Hertogenbosch).
- LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, A.M. VAN, J.G.M. SANDERS EN G.A.M. VAN SYNGHEL (EDS.)**, 1997: *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag).
- OUDENHOVEN, J. VAN**, 1670: *Een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stad van s'Hertogen-Bossche* ('s-Hertogenbosch).
- RAM, P.F.X. DE (ED.)**, 1854-1860: *Chroniques de ducs de Brabant. Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum door Emond van Dinther/ Emond van Dynther* (Brussel).
- SANDERS, J.G.M.**, 2004: 'De Bossche kroniekschrijvers Molius en Cuperinus: een paar apart', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 21, 96-128.
- STEIN, R.**, 1996: 'Emond de Dynther (overleden 1449). Kanunnik, hertogelijk secretaris en geschiedschrijver', in: *Brabantse biografieën* 4 (Amsterdam/Meppel/'s-Hertogenbosch), 47-50.
- STEURS, W.**, 1993: *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* (Brussel).
- UITTERHOEVE, W., B. GUNTERMAN EN R. ABMA**, 2018: *Nieuwe historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar stad aan de Waal* (Nijmegen).
- UYTTEBROUCK, A.**, 1975: *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*, Université de Bruxelles (Brussel).
- UYTVEN, R. VAN, E.A. (RED.)**, 2011: *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven, tweede druk).
- J.CHR.F. LE HOEFER, A. EN H. DIDOT FRÈRE**, 1857: *Nouvelle biographie universelle*, deel XXI, (Parijs).